

Редакционный совет:

муфтий шейх Равиль
Гайнутдин — *председатель
Духовного управления мусульман
Российской Федерации,
генеральный секретарь
Международного мусульманского
форума, канд. филос. наук
(Москва, Россия)*

Нуриддин Холикназаров —
*верховный муфтий Узбекистана,
председатель Управления
мусульман Узбекистана
(Ташкент, Узбекистан)*

Наурызбай Таганулы —
*верховный муфтий Казахстана,
председатель Духовного
управления мусульман
Казахстана (Астана,
Казахстан)*

Д-р Абдал Хаким Мурад
(Тим Винтер) — *декан
Кембриджского мусульманского
колледжа, профессор исламских
исследований в Кембриджском
мусульманском колледже
(Лондон, Великобритания)*

Д-р Абделлах Редван —
*генеральный секретарь
Исламского культурного центра
Италии (Рим, Италия)*

Мурад Гюль — *президент
Исламской федерации Берлина
(Берлин, Германия)*

Главный редактор:

д-р, проф. Дамир Мухетдинов —
*первый заместитель председателя
ДУМ РФ, ответственный
секретарь Международного
мусульманского форума,
ректор Московского исламского
института
(Москва, Россия)*

Заместитель главного редактора:
Ренат Ислямов — *заместитель
председателя ДУМ РФ по
образованию, науке и культуре
(Москва, Россия)*

Ответственный за выпуск:
Ильдар Нуриманов —
*заместитель председателя —
руководитель аппарата ДУМ РФ
(Москва, Россия)*

Выпускающие редакторы:
Ринат Ибрагимов — *начальник
отдела образования за рубежом
ДУМ РФ (Москва, Россия)*
Сайидмухаммад Абубакаров —
*магистр СПбГУ, аспирант
МИИ, помощник первого
заместителя председателя
ДУМ РФ (Москва, Россия)*

Редактор арабских текстов:
Атеф Абдулракеб —
*канд. техн. наук
(Владимир, Россия)*

Редактор-корректор:
Александра Конькова

Верстка: yustudio.ru

The Editorial Council:

Mufti Sheikh Ravil Gaynutdin,
*Chairman of the Religious Board of
Muslims of the Russian Federation,
the general secretary of the Muslim
International Forum, PhD in
philosophy (Moscow, Russia)*

Nuriddin Kholiknazarov,
*Grand Mufti of Uzbekistan,
Chairman of the Muslim Board of
Uzbekistan (Tashkent, Uzbekistan)*

Nauryzbay Taganuly,
*Grand Mufti of Kazakhstan,
Chairman of the Religious Board of
Muslims of Kazakhstan (Astana,
Kazakhstan)*

Dr. Abdal Hakim Murad
(Timothy Winter),
*The Dean of the Cambridge Muslim
College, Professor of Islamic Studies
at Cambridge Muslim College
(London, Great Britain)*

Dr. Abdellah Redouane,
*General Secretary of the Islamic
Cultural Center of Italy (Rome, Italy)*

Murat Gül,
*President of the Islamic Federation in
Berlin (Berlin, Germany)*

Editor-in-Chief:

Dr. Prof. Damir Mukhetdinov,
*First Deputy Chairman of the
Religious Board of Muslims of the
Russian Federation, Executive
Secretary of the Muslim International
Forum, Rector of the Moscow Islamic
Institute, (Moscow, Russia)*

Deputy Editor-in-Chief:

Renat Islyamov,
*Deputy Chairman – Apparatus
Head of the Religious Board of
Muslims of the Russian Federation
(Moscow, Russia)*

Responsible Editor:

Ildar Nurimanov,
*Deputy Chairman – Apparatus
Head of the Religious Board of
Muslims of the Russian Federation*

Editors:

Rinat Ibragimov,
*Head of the Education Abroad
Department at the Religious Board of
Muslims of the Russian Federation
(Moscow, Russia)*

Saiidmukhammad Abubakarov —
*master degree of the St. Petersburg
State University, PhD student of the
Moscow Islamic Institute, assistant
of the first deputy chairman of the
Religious Board of Muslims of the
Russian Federation (Moscow, Russia)*

Arabic Texts Editor:

Dr. Atef Abdulrakeb,
*Ph.D. in Technical Sciences,
(Vladimir, Russia)*

Corrector Editor:

Alexandra Konkova

Layout: yustudio.ru

Содержание

-
- 3 **Слово редактора**
Д-р, проф. Дамир Мухетдинов
-
- 5 **Мы — сыновья и дочери одного Неба**
Папа Римский Франциск
-
- 13 **Катастрофы — дело рук человека**
Д-р Ахмад ат-Тайиб
-
- 19 **Человечество страдает от неспособности
услышать друг-друга**
Муфтий шейх Равиль Гайнутдин
-
- 24 **Хусаин Фаизханов (1823–1866):
очерк о жизни и творчестве**
Д-р, проф. Дамир Мухетдинов

Contents

-
- 3 **Editor's Word**
Dr. Prof. Damir Mukhetdinov
-
- 5 **We are Children of the same Heaven**
Pope Francis
-
- 13 **Disasters are the Work of Man**
Dr. Ahmad At-Tayyeb
-
- 19 **Humanity Suffers from an Inability
to Hear Each Other**
Mufti Sheikh Ravil Gaynutdin
-
- 24 **Husain Faizkhanov (1823–1866):
An Essay on his Life and Work**
Dr. Prof. Damir Mukhetdinov

Слово редактора

Дамир Мужетдинов,

ответственный секретарь Международного мусульманского форума, главный редактор журнала «Минарет Ислама», д-р теологии, проф. СПбГУ

Editor's Word

Damir Mukhetdinov,

Executive Secretary of the Muslim International Forum, Editor-in-Chief of Magazine "The Minaret of Islam", Doctor of Theology, Professor at SPbU

Мир вам, милость Всевышнего и Его благословение, дорогие читатели! Представляю вашему вниманию очередную выпуск нашего журнала «Минарет Ислама». Ключевыми темами текущего выпуска стали VII Съезд лидеров мировых и традиционных религий в Казахстане и очерк, посвященный жизни и деятельности мусульманского теолога и востоковеда Хусаина Фаизханова, юбилей которого мы отмечаем в 2023 году.

С 14 по 15 сентября 2022 года в стране Великой степи, на родине великого ученого Востока Абу Насра ал-Фараби, в столице Казахстана г. Нур-Султане, прошло очередное, седьмое по счету заседание Съезда лидеров мировых и традиционных религий. Сам форум, являясь, по сути, крупнейшим межрелигиозным саммитом мирового уровня, уже почти без малого двадцать лет собирает духовных лидеров основных религий и властителей дум практически со всех континентов планеты. На страницах нашего журнала в продолжение одной из его постоянных рубрик — темы межрелигиозного диалога, мы собрали ключевые выступления братьев по вере Авраама, мусульманских и христианских религиозных деятелей современности.

Необходимости поиска мостов для диалога, созидающих мир и дружбу между людьми разных вер и культур, утверждение святости института брака как союза между мужчиной и женщиной, продвижению на глобальном уровне экологической повестки в аспекте разумного и бережного взаимодействия человека с дарами природы посвящены выступления мусульманских духовных лидеров: председателя ДУМ РФ муфтия шейха Равиля Гайнутдина и Верховного имама шейха старейшего исламского университета Ал-Азхар, председателя Совета мусульманских ученых д-р Ахмада ат-Тайиба.

Отдельным вводным словом стоит сказать про послание главы Государства-города Ватикана и Римско-католической церкви Папы Франциска, которое отличает

Dear readers! May the peace, mercy and blessings of Allah be upon you! Allow me to present to your attention the following issue of our magazine «Minaret of Islam». The key topics of the current issue are the VII Congress of the Leaders of World and Traditional Religions in Kazakhstan, as well as an essay on the life and work of the Muslim theologian and orientalist H. Faizkhanov, whose anniversary we celebrate in 2023.

From September 14 to 15, 2022, in the country of the Great Steppe, in the homeland of the great scientist of the East Abu Nasr Al-Farabi, in the Capital of Kazakhstan, Nur-Sultan, the seventh meeting of the Congress of the Leaders of World and Traditional Religions was held. The congress itself, being in fact the largest inter-religious world-class summit, has been gathering spiritual leaders of major religions and thought leaders from almost all continents of the planet for almost twenty years. On the pages of our magazine, in continuation of one of its regular headings - the topic of interreligious dialogue, we have collected key speeches by brothers in the faith of Abraham, Muslim and Christian religious figures of our time.

Speeches by Muslim spiritual leaders: Mufti Sheikh Ravil Gainutdin, Chairman of the Religious Board of Muslims of the Russian Federation, and the Grand Imam of Al-Azhar, the Chairman of the Council of Muslim Elders Dr. Ahmad At-Tayeb were devoted to the need to find bridges for dialogue that create peace and friendship between people of different faiths and cultures, affirming the sanctity of the institution of marriage as a union between a man and a woman, promoting the environmental agenda at the global level in the aspect of reasonable and careful interaction of man with the gifts of nature

A separate introductory word should be said about the message of the Head of the Vatican City State and the Roman Catholic Church, Pope Francis, which is distinguished by sensitive attention to Kazakhstan's folk culture. The speech of the spiritual head of Catholics around the world

чуткое внимание к народной культуре Казахстана. Речь духовного главы католиков всего мира примечательна тем, что сопровождается апелляцией к знаковой фигуре казахской литературы и поэзии, поэту Абаю Кунанбаеву. Вместе с тем она транслирует не только христианские смыслы, но и гуманистические идеи, которые присущи всем авраамическим религиям и во многом их объединяют. Одной из них является идея о человеческом братстве, осмысленная еще в третьей энциклике понтифика *Fratelli tutti* («Все братья»). Эта идея в силу своей универсальности и подлинного миротворческого посыла способна созидать и охранять гармоничное сосуществование нашего мира, поскольку она обращает свое внимание на главное творение Бога – на человека и на братство людей, ибо все «мы – сыновья и дочери одного Неба», – как справедливо отмечает Папа Франциск.

В 2023 году, который объявлен Президентом России В. В. Путиным Годом педагога и наставника, российская мусульманская общественность отмечает 200-летие со дня рождения мусульманского теолога и востоковеда Хусаина Фаизханова (1823–1866). Своим вкладом в различные сферы научной и общественной жизни оннискал себе подлинное уважение среди академического сообщества и российских мусульман.

Описанию жизненного пути и творческого наследия татарского просветителя, мусульманского теолога, отечественного востоковеда, историка и филолога Х. Фаизханова посвящена статья вашего покорного слуги, в которой дорогой читатель почерпнет ценные сведения из биографии этого виднейшего представителя российского мусульманства, откроет для себя широту его научных взглядов и масштаб его вклада в пополнение научных знаний об исламе, мусульманских регионах и народах Российской империи.

Надеюсь, что эти материалы и сведения, публикуемые на страницах нашего издания, послужат целям просвещения, мостом для интеллектуального, внутренне обогащающего диалога, популяризации идей подлинного гуманизма, развитию пристального внимания к наследию, раскрывающему красоту, духовное богатство и миролюбие ислама. Я же неустанно молю Всевышнего Аллаха укрепить всех нас в познании друг друга, даровать Его милость миру людей, успеха всем братьям и сестрам по вере Авраама и людям доброй воли в благих делах и устремлениях, чтобы вместе и сообща сеять мир, добро, уважение и дружбу между людьми. Аминь! 🌟

is notable for the fact that it is accompanied by an appeal to the iconic figure of Kazakh literature and poetry, the poet Abai Kunanbaev (Qunanbaiuly). At the same time, the Pope's speech broadcasts not only Christian meanings, but also humanistic ideas that are inherent in all Abrahamic religions and unite them in many ways. One of them is the idea of human brotherhood, comprehended in the third encyclical of the pontiff *Fratelli tutti* («All brothers»). This idea, by virtue of its universality and true peacemaking message, is able to create and protect the harmonious coexistence of our world, since it draws its attention to the main creation of God - to man and to the brotherhood of people, for we are all “children of the same Heaven”, – as rightly Pope Francis notes.

In 2023, which is declared, by the President of Russia V. V. Putin, the Year of Teacher and Mentor the Russian public celebrates two anniversaries associated with the 200th anniversary of the birth of Muslim theologian and the orientalist Husain Faizkhanov (1823–1866). With his contribution to various spheres of scientific and public life, he earned himself a genuine respect among the academic community and Russian Muslims.

An article written by your obedient servant is dedicated to the description of the life path and creative heritage of the Tatar educator, Muslim theologian, Russian orientalist, historian and philologist H. Faizkhanov. From this article, the reader will draw valuable information from the biography of this most prominent representative of Russian Islam, discover the breadth of his scientific views and the scale of his contribution to the replenishment of scientific knowledge about Islam, Muslim regions and peoples of the Russian Empire.

I hope that these materials and information published on the pages of our publication will serve the purposes of enlightenment, the bridge for an intellectual, internally enriching dialogue, the popularization of the ideas of genuine humanism, the development of close attention to the heritage that reveals the beauty, spiritual richness and peacefulness of Islam. I tirelessly pray to Almighty Allah to strengthen us all in knowing each other, to give His mercy to the world of people, success to all brothers and sisters in the faith of Abraham and people of good will in good deeds and aspirations, so that together and jointly sow peace, goodness, respect and friendship between people. Amen! 🌟

Мы — сыновья и дочери одного Неба

We are Children of the same Heaven

Папа Римский Франциск,

глава Государства-города Ватикан и Римско-католической церкви

Pope Francis,

Head of the Vatican City State and the Roman Catholic Church

Братья и сестры!

Позвольте обратиться к вам со словами искренности и дружбы: братья и сестры. Именно так мне хотелось бы поприветствовать вас, главы религий и представители власти, члены дипломатического корпуса и международных организаций, представители академических и культурных учреждений, гражданского общества и различных неправительственных организаций, — во имя братства, которое связывает нас всех, ибо мы — *сыновья и дочери одного Неба*.

Перед тайной бесконечности, которая нас превосходит и притягивает, религии напоминают нам, что мы — творения: мы не всемогущие, а женщины и мужчины, которые движутся к одной и той же небесной цели. Благодаря тварности, что нас объединяет, устанавливается общность, настоящее братство. Оно напоминает нам, что смысл жизни нельзя свести к нашим личным интересам, поскольку он вписан в братстве, которое является нашей характерной чертой. Мы совершенствуемся только вместе с другими и благодаря другим. Дорогие *лидеры* и представители мировых и традиционных религий, мы находимся на земле, через которую на протяжении многих веков проходили большие караваны; в этих местах, в том числе благодаря древнему Шелковому пути, переплелось множество историй, идей, верований и чаяний. Пусть Казахстан еще раз станет *землей встречи* между теми, кто находится на расстоянии друг от друга. Пусть благодаря ему откроется *новый путь для встречи*, в основе которой — человеческие отношения: уважение, чистосердечие в диалоге, непреложное достоинство каждого человека, сотрудничество. Новый путь братства, по которому мы пойдем к миру.

Вчера я заимствовал образ домбры, сегодня с музыкальным инструментом я хотел бы связать голос — голос самого знаменитого поэта этой земли, отца ее современной литературы, воспитателя и композитора, который часто изображается именно с домброй. Абай (1845–1904), как его называют в народе, оставил после себя

Dear brothers and sisters!

Let me address you in this direct and familiar way, as brothers and sisters. For that is how I would like to greet all of you — religious leaders and authorities, members of the diplomatic corps and of international organizations, representatives of academic and cultural institutions of civil society and various nongovernmental organizations — in the name of the fraternity that unites us as *children of the same Heaven*.

Before the mystery of the infinite that transcends and attracts us, the religions remind us that we are creatures; we are not omnipotent, but men and women journeying towards the same heavenly goal. Our shared nature as creatures thus gives rise to a common bond, an authentic fraternity. It makes us realize that the meaning of life cannot be reduced to our own individual interests, but is deeply linked to the fraternity that is part of our identity. We mature only with others and thanks to others. Dear *leaders* and representatives of world and traditional religions, we are meeting in a country traversed down the centuries by great caravans. In these lands, not least through the ancient silk route, many histories, ideas, faiths and hopes have intersected. May Kazakhstan be once more *a land of encounter* between those who come from afar. May it open *a new route*, centred on human relationships: on respect, sincere dialogue, respect for the inviolable dignity of each human being and mutual cooperation. A route that is fraternal, to be travelled together towards the goal of peace.

Yesterday I spoke using the image of the dombra; today I would like to associate a voice to that musical instrument: that of the country's most renowned poet and the father of its modern literature, an educator and composer often portrayed with the dombra. Abai (1845–1904), as he is popularly known, has left us writings that are steeped in religious devotion and reflect the noble soul of this people: its sage discernment, its yearning for a peace found through humble questioning, and its pursuit of a genuinely humane wisdom, never closed-minded but open to being inspired by a

Папа Франциск и Президент Казахстана Токаев в президиуме VII Съезда лидеров мировых и традиционных религий. Нур-Султан. 14–15 сентября 2022 г.

Pope Francis and President of Kazakhstan Tokayev at the presidium of the VII Congress of the Leaders of World and Traditional Religions. Nur-Sultan. September 14–15, 2022

творения, пропитанные религиозностью, в которых выражено лучшее, что есть в душе этого народа: гармоничная мудрость, которая жаждет мира и стремится к нему, смиренно вопрошая, всей душой желая мудрости, достойной человека, которая не заключает себя в закоснелых и душливых видениях, но готова вдохновляться разнообразным опытом. Абай ставит перед нами извечный вопрос: «В чем красота жизни, не в том ли, чтоб погружаться в глубину?» (*Стихи*, 1898). Еще один поэт вопрошал себя о смысле существования, вкладывая в уста пастуха из этих бескрайних азиатских степей не менее существенный вопрос: «Куда клонится мой краткий путь?» (Дж. Леопарди. *Ночная песнь пастуха, кочующего в Азии*). Эти вопросы пробуждают потребность в религии, напоминают нам, что мы, люди, существуем не столько для того, чтобы удовлетворять земные потребности и устанавливать отношения исключительно экономического характера, сколько для того, чтобы вместе странствовать по жизни, обращая свой взор к Небу. Нам нужно найти ответ на самые важные вопросы, культивировать духовность; нам нужно, как пишет Абай, сохранять «живой душу и ясным ум» (см. *Слово б*).

variety of experiences. Abai challenges us by asking a timeless question: “What is the beauty of life, if one does not go deep?” (*Poems*, 1898). Another poet, pondering the meaning of life, placed on the lips of a shepherd in these vast lands of Asia an equally essential question: “Where will this, my brief wandering, lead?” (G. LEOPARDI, *Canto notturno di un pastore errante dell'Asia*). Questions like these point to humanity’s need for religion; they remind us that we human beings do not exist so much to satisfy earthly interests or to weave purely economic relationships, as to walk together, as wayfarers, with our eyes raised to the heavens. We need to make sense of the ultimate questions, to cultivate a spirituality; we need, as Abai says, to keep “the soul alive and the mind clear” (*Book of Words, Word 6*).

Dear brothers and sisters, the world expects us to be examples of souls alive and minds clear; it looks to us for an authentic religiosity. It is time to realize that the fundamentalism defiles and corrupts every creed; time for open and compassionate hearts. It is also time to consign to the history books the kind of talk that for all too long, here and elsewhere, has led to distrust and contempt for religion, as if it were a destabilizing force in modern society. These lands are

Братья и сестры, мир ждет от нас примеры живых душ и ясных умов, ждет подлинную религиозность. Пришел час пробудиться от фундаментализма, что извращает и разрушает любую веру, час сделать сердце ясным и сострадательным. Пришел также час отложить в сторону книги по истории и оставить разговоры, которые слишком долгое время, как здесь, так и в других местах, внушали подозрение и пренебрежение к религии, будто она способствует дестабилизации современного общества. Здесь хорошо известно, что такое наследие государственного атеизма, насаждавшегося десятилетиями, гнетущий и душливый образ мыслей, когда произнесенное слово «религия» уже могло стать проблемой. На самом деле религия – не проблема, напротив, это часть того, что способствует более гармоничной жизни в обществе. Поиск трансцендентности и священная ценность братства могут поистине вдохновлять и освещать решения, что принимаются в условиях геополитического, социального, экономического и экологического кризиса, однако в основе этого – кризис духовный, который сегодня переживают многие институты, в том числе демократии, ставя под угрозу безопасность и согласие между народами. Поэтому мы нуждаемся в религии, чтобы утолить жажду мира в мире, равно как жажду бесконечности, которая живет в сердце каждого человека.

Поэтому главное условие для настоящего человеческого и целостного развития – *религиозная свобода*. Братья, сестры, мы – свободные создания. Наш Творец «ради нас отошел в сторону», если так можно сказать, «ограничил» Свою абсолютную свободу, чтобы мы тоже стали свободными. Как мы можем тогда ограничивать своих братьев в свободе ради Его имени? «Веруя и поклоняясь сами, – учит Абай, – мы не вправе сказать, что можем заставить верить и поклоняться других» (*Слово 45*). Религиозная свобода – фундаментальное, первостепенное и неотъемлемое право, которое следует защищать повсеместно и которое нельзя сводить только к свободе культа. Поистине, право каждого человека – публично исповедовать свою веру, предлагать её другим, но никогда не насаждать. Прекрасным способом является провозглашение, далёкое от прозелитизма и натаскивания в идеологии, от которых мы все должны стараться держаться как можно дальше. Считать веру, самое важное, что есть в жизни, исключительно личным делом – такой подход может лишит общество огромного богатства; напротив, содействовать формированию условий, в которых различные религии, этнические и культурные группы живут во взаимном уважении, – лучший способ обратить внимание на особенный характер каждого человека, объединить людей, при этом не пытаясь сделать их

all too familiar with the legacy of decades of state-imposed atheism: that oppressive and stifling mentality for which the mere mention of the word “religion” was greeted with embarrassed silence. Religion is not a problem, but part of the solution for a more harmonious life in society. The pursuit of transcendence and the sacred value of fraternity can inspire and illumine the decisions that need to be made amid the geopolitical, social, economic, ecological, but fundamentally spiritual crises that many modern institutions, including democracies, are presently experiencing, to the detriment of security and concord among peoples. We need religion, in order to respond to the thirst for world peace and the thirst for the infinite that dwells in the heart of each man and woman.

For this reason, an essential condition for genuinely human and integral development is *religious freedom*. Brothers and sisters, we are free. Our Creator “stepped aside for us”; in a manner of speaking, he “limited” his absolute freedom in order to enable us, his creatures, to be free. How can we then presume to coerce our brothers and sisters in his name? “As believers and worshipers”, Abai once again tells us, “we must not claim that we can force others to believe and worship” (*Word 45*). Religious freedom is a basic, primary and inalienable right needing to be promoted everywhere, one that may not be restricted merely to freedom of worship. Each person has the right to render public testimony to his or her own creed, proposing it without ever imposing it. This is the correct method of preaching, as opposed to proselytism and indoctrination, from which all are called to step back. To relegate to the private sphere our most important beliefs in life would be to deprive society of an immense treasure. On the other hand, to work for a society marked by the respectful coexistence of religious, ethnic and cultural differences is the best way to enhance the distinctive features of each, to bring people together while respecting their diversity, and to promote their loftiest aspirations without compromising their vitality.

In this way, we see both the perennial importance of religion and its relevance for our own time, which Kazakhstan has impressively brought to the fore in the past two decades by hosting this worldwide Congress. The present meeting invites us to reflect on the role we are called to play in the spiritual and social development of humanity in this post-pandemic world.

The pandemic, between vulnerability and responsibility, represents *the first of four global challenges* that I would like to set forth. Those challenges call all of us – and in a special way the religions – to greater unity of purpose. Covid-19 put us all in the same boat. It made us realize, as Abai said, that “we are not demiurges but mortals” (*ibid.*). All of us felt vulnerable, all of us in need of help, none of us completely independent, none completely self-sufficient. Presently however,

одинаковыми, способствовать реализации самых возвышенных желаний, не ограничивая их порыв.

Казахстан способствует сохранению этой ценности, как и вечной ценности религии: уже двадцать лет на его земле собирается этот съезд — значимый для всего мира. Встреча этого года заставляет нас задуматься над тем, какова наша роль в духовном и общественном развитии человечества в постпандемический период.

Пандемия, вместе с уязвимостью и заботой, является главной среди четырёх мировых проблем, на которую мне хотелось бы обратить внимание, и она требует от всех — но особенно от религий — максимального единства намерений. Covid-19 уравнил нас всех. Он заставил нас понять, что, как пишет Абай, «мы не создатели, а смертные» (ibid.): все мы почувствовали свою уязвимость, нуждались в помощи; оказалось, никто не может быть полностью автономным, самодовлеющим. Поэтому сейчас мы не можем забыть о потребности в солидарности, которую мы остро ощутили, и идти дальше, словно ничего не произошло, не обращая внимания на то, что мы должны сообща решать срочные проблемы, касающиеся нас всех. К этому религии не должны проявлять безразличие, их

we are challenged not to squander the powerful sense of solidarity that we experienced by pressing on as if nothing happened, without acknowledging that we must confront together urgent needs that concern us all. The religions must not be indifferent to this: they are called to be present on the front lines, as promoters of unity amid the grave challenges that risk dividing our human family even further.

Specifically, it is up to us, who believe in the Divine, to help our brothers and sisters at the present time *not to forget our vulnerability*. Not to fall into illusions of omnipotence fostered by a technological and economic progress that is of itself insufficient. Not to let ourselves be entangled in the web of profits and earnings, as if they were the solution to every evil. Not to back an unsustainable development that fails to respect the limits imposed by creation. Not to let ourselves be taken in by the superficial allure of consumerism, since material goods are for man and not man for material goods. In a word, the sense of shared vulnerability that emerged during the pandemic should motivate us to move forward, not as we did before, but now with greater humility and foresight.

In addition to reminding us of our vulnerability and our responsibility, believers in a post-pandemic world are called

Совместная молитва муфтия шейха Равиля Гайнутдина и Папы Римского Франциска «Боже, Ты есть мир, и от Тебя исходит мир». Нур-Султан. 14–15 сентября 2022 г.

The joint prayer of Mufti Sheikh Ravil Gaynutdin and Pope Francis "O God, You are peace, and from You comes peace." Nur-Sultan. September 14–15, 2022

призвание — идти впереди, поддерживать единство перед лицом испытаний, которые могут еще больше разделить человеческую семью.

Именно мы, верующие в Божественное, должны помочь братьям и сестрам нашего времени *не забывать о том, что характерная черта человека — уязвимость*; не попадать в сеть амбиций всевластия, порождаемых техническим и экономическим прогрессом, — недостаточно только этого; не запутаться в сетях прибыли и денег, словно они могут избавить от любого зла; не содействовать несостоятельному прогрессу, который не принимает границы, установленные творением; не позволять оупляющему потребительству превратить себя в бездушное существо, потому как блага для человека, а не человек для благ. Одним словом, наша общая уязвимость, проявившаяся во время пандемии, должна побуждать нас идти вперед не как раньше, а с большим смирением и дальновидностью.

Верующие в эпоху постпандемии призваны не только думать об ответственности и несовершенстве человеческого существования, но еще о *заботе* — заботе о человечестве во всех ее проявлениях, становясь *творцами общения*, — повторяю: *творцами общения*, — свидетелями сотрудничества, которое преодолевает границы общинной, этнической, национальной и религиозной принадлежности. Но как начать столь трудную миссию? С чего? Прежде всего нужно слушать самых слабых, предоставить голос самым уязвимым, содействовать всеобщей солидарности, которая в первую очередь должна касаться их — бедных, нуждающихся, тех, кто больше других пострадал от пандемии, которая продемонстрировала всю несправедливость неравенства на нашей планете. Сегодня еще немало тех, кому трудно получить вакцину! Сколько таких! Мы на их стороне, а не с теми, у кого есть много, но кто дает мало, давайте будем пророческой и храброй совестью, будем близки ко всем, но особенно к оставленным, маргиналам, к самым слабым и бедным слоям общества, к тем, кто скрыто и молча страдает. То, что я предлагаю вам, — не только способ стать более чувствительными и участливыми, но еще и путь исцеления для нашего общества. Да, именно из-за нищеты распространяются эпидемии и прочие большие несчастья, которые множатся среди лишений и неравенства. Но самый большой фактор риска сегодня по-прежнему — бедность. По этому поводу Абай мудро замечал: «Могут ли те, кто голодает, сохранять ясный ум [...] и выказывать усердие в учебе? Бедность и распри [...] порождают [...] насилие и жадность» (*Слово 25*). Пока свирепствуют неравенство и несправедливость, невозможно остановить вирусы худшие, чем Covid: ненависть, насилие, терроризм.

Это приводит нас к еще одной проблеме планетарного масштаба, которая особым образом касается

to *care*: to care for humanity in all its aspects by becoming *artisans of communion*, – I repeat *artisans of communion*. – witnesses of a cooperation that transcends the confines of our community, ethnic, national and religious affiliations. How do we embark upon so demanding a mission? Where do we begin? We begin by listening to the poor, by giving a voice to the voiceless, by bearing witness to a global solidarity concerned above all for them, the poor and the needy, who suffered most from the pandemic, which so forcefully brought out the injustice of global inequalities and imbalances. How many people, even today, lack ready access to vaccines! Let us be on their side, not on the side of those who have more and give less. Let us become prophetic and courageous voices of conscience. Let us show ourselves neighbours to all, but especially to those most neglected in our time: the disinherited, the poor and the helpless, and those who suffer in silence and general disregard. What I propose is not only a path to greater attentiveness and solidarity, but also a path to healing for our societies. For poverty is precisely what enables the spread of epidemics and other great evils that flourish on the terrain of poverty and inequality. *Poverty* continues to be the major factor of risk in our day. With great sagacity, Abai asked, “Can those who are hungry keep a clear mind... and show diligence in learning? Poverty and quarrels... breed violence and greed” (*Word 25*). As long as inequality and injustice continue to proliferate, there will be no end to viruses even worse than Covid: the viruses of hatred, violence and terrorism.

This brings us to the second global challenge, one that has a special claim on believers: *the challenge of peace*. In recent decades, dialogue among religious leaders has dealt primarily with this question. Yet, we look around us and see our time still plagued by the scourge of war, by a climate of hostility and confrontation, by an inability to step back and hold out a hand to the other. Brothers and sisters, a leap forward is required, and it needs to come from us. If the Creator, to whom we have devoted our lives, is the author of human life, how can we, who call ourselves believers, consent to the destruction of that life? And how can we imagine that the men and women of our time, many of whom live as if God did not exist, can be inspired to engage in respectful and responsible dialogue if the great religions, which are the soul of so many cultures and traditions, are not themselves actively committed to peace?

Mindful of the wrongs and errors of the past, let us unite our efforts to ensure that the Almighty will never again be held hostage to the human thirst for power. Abai observes that, “he who permits evil, and does not oppose it, cannot be regarded as a true believer. At best he is a half-hearted believer” (cf. *Words 38*). Dear brothers and sisters, each and every one of us needs to be purified of evil. The great Kazakh poet insists on this; in his words, “he who abandons learning

верующих, — *проблеме мира*. В последние десятилетия это главная тема диалога между религиозными главами. И все же мы видим, что и наши дни отмечены язвой войны, атмосферой безнадежных конфликтов, неспособностью сделать шаг назад и протянуть руку другому. Нужен толчок, и он, братья и сестры, должен исходить от нас. Коль скоро Творец, Которому мы посвящаем свое существование, положил начало человеческой жизни, как можем мы, те, кто исповедует себя верующими, допустить, чтобы эта жизнь был загублена? И как можем себе представить, что люди нашего времени, многие из которых живут так, будто Бога не существует, могут быть заинтересованными в диалоге, основанном на уважении и ответственности, если великие религии, что представляют собой душу многих культур и традиций, не будут активно поддерживать мир?

Памятуя ужасы и ошибки прошлого, объединим наши усилия, чтобы никогда больше Всевышний не оказался заложником воли земной власти. Абай напоминает: «Кто допускает зло, не препятствуя ему, тот не может считаться истинным верующим. Или же он верующий наполовину» (см. *Слово 38*). Братья, сестры, всем и каждому нужно очиститься от зла. Великий казахский поэт настаивал на этом. Он пишет: «Если кто, не завершив учебу, оставляет ее, тот лишает себя благословения» и «кто небрежен, не соблюдает себя в строгости, не умеет сострадать, того нельзя считать верующим» (*Слово 12*). Братья и сестры, посему очистимся от желания чувствовать себя правыми, такими, кому нечему научиться у других; освободимся от ограниченных и губительных представлений, которые оскорбляют Божие имя, — жестокости, экстремизма и фундаментализма — и порочат его — ненависти, фанатизма, терроризма, в том числе искажая образ человека. Это действительно так. Абай напоминает: «Начало человечности — любовь и справедливость, [...] это — венец творения Всевышнего» (*Слово 45*). Ни в каком случае нельзя оправдывать насилие. Не допустим, чтобы мирское использовало в своих корыстных целях Священное. Священное не должно служить опорой власти, а власть не должна опираться на Священное!

Бог — мир, и ведет Он всегда к миру, никогда к войне. Поэтому давайте с еще большей силой посвятим себя содействию и укреплению необходимости того, чтобы конфликты разрешались не ничемными доводами силы, оружием и угрозами, но лишь теми средствами, которые благословляет Небо, достойными человека: встречей, диалогом, терпеливыми переговорами, проводимыми с особой заботой о детях и молодых поколениях. В них живет надежда, что мир — это не хрупкий итог мучительных переговоров, но плод постоянного усердного воспитания, которое приближает их мечты о прогрессе и будущем к исполнению. Абай в связи с этим призывал расширять

deprives himself of a divine blessing”, and “a person who is not strict in his ways and is not capable of compassion cannot be considered a believer” (*Word 12*). So, brothers and sisters, let us purify ourselves of the presumption of feeling self-righteous, with no need to learn anything from anyone. Let us free ourselves of those reductive and destructive notions that offend the name of God by harshness, extremism and forms of fundamentalism, and profane it through hatred, fanaticism, and terrorism, disfiguring the image of man as well. As Abai says, “the source of humanity is love and justice... They are the crown of divine creation” (*Word 45*). May we never justify violence. May we never allow the sacred to be exploited by the profane. The sacred must never be a prop for power, nor power a prop for the sacred!

God is peace. He guides us always in the way of peace, never that of war. Let us commit ourselves, then, even more to insisting on the need for resolving conflicts not by the inconclusive means of power, with arms and threats, but by the only means blessed by heaven and worthy of man: encounter, dialogue and patient negotiations, which make progress especially when they take into consideration the young and future generations. For the young embody the hope that peace will come about, not as the fragile outcome of painstaking negotiations, but as the fruit of persevering commitment to an education that can support their aspirations for development and a serene future. Abai, in that sense, encourages the expansion of learning beyond the limits of one’s own culture, in order to embrace the knowledge, history and literature of others. Let us invest, I beg you, in this: not in more weapons, but in education!

In addition to the challenges of the pandemic and of peace, let us now turn to a third challenge, that of *fraternal acceptance*. Today we find it hard to accept the human being. Each day children, born and unborn, migrants and elderly persons, are cast aside, discarded. There exists a throwaway culture. Many of our brothers and sisters die sacrificed on the altar of profit, amid clouds of the sacrilegious incense of indifference. Yet every human being is sacred. “*Homo sacra res homini*”, the ancients said (cf. SENECA, *Epistulae Morales ad Lucilium*, 95, 33). It is above all our task, the task of the religions, to remind the world of this. Now, as never before, we are witnessing massive displacements of peoples due to war, poverty, climate change and the pursuit of a prosperity that our globalized world advertises, yet is often difficult to attain. A great exodus is taking place, as people from the most poverty-stricken areas of our world struggle to reach those that are more prosperous. We see this every day, in different migration movements in our world. This is not just another item on the daily news; it is an historic event demanding concordant and farsighted solutions. To be sure, we instinctively defend our own hard-won securities and

знания, выйти за пределы своей культуры, принять познания, историю и литературу других. Прошу вас, давайте будем вкладываться в образование, а не в оружие!

Кроме проблемы пандемии и мира, есть еще третья — *братское принятие*. Сегодня человека принимают с большим трудом. Каждый день отвергаются еще нерожденные младенцы, дети, мигранты и пожилые люди. Существует культура выбрасывания. Сколько братьев и сестер приносят в жертву на алтарь выгоды, оказывая кощунственным ладаном безразличия. Но ведь каждый человек священен. «*Homo sacra res homini*», — говорили древние (Seneca, *Epistulae morales ad Lucilium*, 95, 33), именно религии должны напоминать об этом миру! Никогда еще из-за войны не было таких перемещений людей, как сегодня, такой бедности, не было таких климатических изменений — и все это следствие стремления к благосостоянию, о котором глобализированный мир позволяет узнавать, но к которому часто трудно подступиться. Из регионов, в которых царит бедственное положение, идет постоянный исход в регионы благополучные. Мы видим это каждый день в различных миграциях в мире. Это не данные хроники, а исторический факт, который требует совместных и дальновидных решений. Конечно, инстинктивно защищаешь свое с трудом добытое благополучие и из страха закрываешь двери перед бедностью. Гораздо проще подозревать чужого, осуждать и обвинять его, вместо того чтобы узнать и понять. Но наша обязанность — напоминать, что Творец, который заботится о каждом шаге Своих творений, призывает нас видеть так же, как видит Он, — в каждом человеке видеть брата. Брат-мигрант должен быть принят, сопровождаться, поддерживаться и интегрироваться.

В казахском языке есть призыв к тому, чтобы смотреть на другого с радушием. Слово «любить» в нем буквально означает «смотреть на кого-то хорошим взглядом». Традиционная культура этого региона это подтверждает прекрасной народной пословицей: «Если встретишь кого-то, старайся сделать его счастливым, быть может, ты видишь его в последний раз». Коль скоро культ гостеприимства степи указывает на непреложную ценность каждого человека, Абай подтверждает это своими словами «человек человеку друг», и то, что такая дружба зиждется на вселенском общении, потому что самые важные реальности в жизни и после нее — общие. Поэтому он утверждает еще и следующее: «Все люди гостят друг у друга» и «сам человек — гость в этой жизни» (*Слово 34*). Давайте заново учиться искусству гостеприимства, радушия, сострадания. А еще научимся стыду: именно стыду, научимся испытывать здоровый стыд, который рождается от сочувствия к человеку, который страдает, от волнения и изумления, которые переживаешь, видя его состояние, его судьбу, которую ты разделяешь в чувствах.

Папа Римский Франциск выступает на открытии VII Съезда лидеров мировых и традиционных религий

Pope Francis speaks at the opening of the VII Congress of the Leaders of World and Traditional Religions

close our doors out of fear; it is easier to suspect strangers, to accuse them and condemn them, than it is to get to know and understand them. Yet it is our duty to be mindful that the Creator, who watches over each of his creatures, exhorts us to regard others as he does, and in them to see the face of a brother or a sister. Our migrant brothers and sisters need to be accepted, accompanied, promoted and integrated.

The Kazakh language invites us to this welcoming gaze: in it, the verb “to love” literally means “to gaze kindly on someone”. The traditional culture of these lands makes the same point with a fine popular proverb: “When you encounter people, try to make them happy, for it may be the last time that you will ever see them”. The practice of hospitality typical of the steppe reflects the inviolable worth of each human being. Abai reaffirms this by stating that, “man should be a friend to man” and that such friendship is based on universal sharing, since the most important realities of life and the afterlife are held in common. He goes on to say that, “all people are guests of one another” and that, “man himself is a guest in this life” (*Word 34*). Let us rediscover the art of hospitality, of acceptance, of compassion. And let us learn also to be ashamed: yes, to experience that healthy shame born of compassion for those who suffer, sympathy and concern for their condition and for their fate, which we realize

Более человечными и религиозными нас делает сострадание. Мы должны не только утверждать непреложное достоинство каждого человека, но еще учить плакать о других: если мы примем страдания других людей как свои, станем по-настоящему человечными.

Перед нами еще одна, последняя проблема – *защита общего дома*. Ввиду серьезных климатических изменений мы должны беречь его, чтобы в нем не преобладала логика наживы, сохранять его для будущих поколений, во славу Творца. Абай пишет: «Землю очень искусно украсил Творец! Дарит свет – благодать наших теплых сердец. Мать-земля, когда люди сосут твою грудь, то на них смотрит с нежностью Небо, Отец» (из стихотворения «Весна»). Всевышний с нежной заботой украсил наш общий дом. Мы, коль скоро исповедуем, что принадлежим Ему, как можем допускать, чтобы его загрязняли, разрушали, плохо вели себя в нем? Давайте вместе решать и эту проблему. Она не последняя по важности. На самом деле она имеет прямую связь с первой проблемой, пандемией. Вирусы вроде Covid-19 микроскопичны по размеру, но способны разрушить самые грандиозные амбиции прогресса, часто их распространение связано с нарушением равновесия в природе, в большинстве случаев – по нашей вине. Задумаемся над такими примерами, как хищническая вырубка лесов, незаконная торговля живыми животными, интенсивное животноводство. ...*Эксплуататорское мышление* разрушает наш общий дом. И не только: оно затмевает почтительное и религиозное видение мира, угодное Творцу. Поэтому содействовать защите жизни во всех ее формах, поддерживать ее – наша непреложная обязанность.

Дорогие братья и сестры, пойдём дальше вместе, чтобы путь религий всегда становился все более дружным. Абай говорит: «Плохой друг – все равно что тень, когда солнце над головой, от нее не избавиться, когда тучи стучаются, ее не сыщешь» (Слово 37). Пусть с нами такого никогда не случится. Пусть Всевышний освободит нас от тени подозрений и фальши, пошлет нам умение поддерживать дружбу солнечной и братской, с помощью частого диалога и благодаря светлой искренности намерений. И я хотел бы поблагодарить здесь Казахстан за усилия в этом вопросе: всегда стараться объединяться, всегда стараться провоцировать диалог, всегда стараться заводить друзей. Это пример, который Казахстан дает всем нам, и мы должны ему следовать, поддерживать. Не будем стремиться к притворному уступчивому синкретизму, он не нужен, но будем сохранять свою идентичность, всегда готовые к принятию другого, к братской встрече. Только так на этой дороге в темное время, в которое мы живем, мы сможем излучать свет нашего Творца. Спасибо всем вам! 🌟

that we too share. This is the path of compassion, which makes us better human beings and better believers. It is up to us, not only to affirm the inviolable dignity of each human being, but also to teach how to *weep for others*. For only if we can sense the struggles of others as our own, will we be truly human.

One final global challenge facing us is that of *care for our common home*. Against extreme climate changes, we need to protect the natural environment, so that it will not fall prey to profiteering, but be preserved for future generations, to the praise of the Creator. In Abai's words, "What a wonderful world the Creator has given us! He magnanimously and generously gave us his light, when mother-earth fed us from her breast, our Father in heaven thoughtfully inclined over us" (Poem, "Spring"). With loving care, the Most High provided a common home for all life. How can we, who claim to be his, allow it to be polluted, mistreated and devastated? Let us also join our efforts in meeting this challenge. It is not the least in importance. Indeed, it is connected to the first challenge, that of the pandemic. Viruses like Covid-19 that, albeit microscopic, have the power to shatter our grand dreams of progress, are often linked to a breakdown in the balance – that is in great part due to ourselves – with the natural environment. We think, for example, of deforestation, illegal commerce in living animals and intensive breeding. *The mindset of exploitation* is in fact destroying the home in which we live. And not only that. It is leading to an eclipse of the respectful and religious vision of the world willed by the Creator. It is essential, then, to encourage and promote the protection of life in every one of its forms.

Dear brothers and sisters, let us go forward together, so that the journey of the religions may be increasingly marked by friendship. Abai said that "a false friend is like a shadow: when the sun shines on you, you can't get rid of him, but when clouds gather over you, he is nowhere to be seen" (Word 37). May this never happen with us! May the Almighty set us free from the shadows of suspicion and insincerity, and enable us to cultivate open and fraternal friendships through frequent dialogue and luminous sincerity of purpose. Here I would like to express my appreciation for the efforts that Kazakhstan is making in this regard: seeking always to unite, seeking always to foster dialogue, seeking always to build friendship. This is an example that Kazakhstan is giving to all of us and we ought to follow it and support it. May we never aim at artificial and conciliatory forms of syncretism, for these are useless, but instead firmly maintain our own identities, open to the courage of otherness and to fraternal encounter. Only in this way, along this path, in these dark times in which we live, will we be able to radiate the light of our Creator. Thank you, all of you! 🌟

Катастрофы — дело рук человека

Disasters are the Work of Man

Д-р Ахмад ат-Тайиб,

Его Превосходительство верховный имам шейх Ал-Азхара, председатель Совета мусульманских ученых

Dr. Ahmad At-Tayyeb,

His Eminence the Grand Imam of Al-Azhar, The Chairman of the Council of Muslim Elders

Мир вам, милость и благословение Аллаха!

Тема нынешней конференции, а именно, роль религиозных ученых в постпандемический период, является, вне всякого сомнения, весьма насущной как в духовном, так и в социальном своем аспекте. Это то, о чем говорят люди на Западе, равно как и на Востоке, к чему они стремятся, видя в этом для себя спасательный круг, который не позволит им утонуть и избавит от неминуемой гибели, особенно сейчас, когда мир начал преодолевать последствия пандемии коронавируса, унесшей жизни почти пятнадцати миллионов человек. Но едва он, этот мир, начал приходить в себя от кошмаров пандемии, как над ним простерся мрак новых бедствий и катастроф: природных, политических и экономических. Все они — дело рук человеческих, следствие безмерного эгоизма, алчности и бессовестности. И добро бы, все губительные последствия этих катастроф обрушились на одних лишь нечестивцев карой за их деяния! Случись так, все было бы легко и просто. Но ведь они охватили весь наш земной шар со всем, что его населяет: людьми, животными и растениями.

Удивительный факт, но об этих самых явлениях и их последствиях, еще пятнадцать столетий назад было сказано в Благородном Коране. В нем говорится о губительном вмешательстве человека в земную природу и о том, что постигнет его вследствие такого вмешательства.

«Зло появляется на суше и на море из-за того, что приобретают (совершают) людские руки, (Аллах) дает вкусить им часть того, что они натворили, чтобы они могли вернуться на прямой путь (от зла)»¹. И еще в нем сказано: «И бойтесь испытания, которое поразит не (только) лишь тех из вас, кто был несправедлив. И знайте, что Аллах Сильный в наказании»².

¹ Коран, 30: 41.

² Коран, 8: 25.

Peace be upon you, along with the mercy of Allah and His blessings!

The topic we are addressing in this conference is of paramount importance. It delves into the role of religious scholars in the post-pandemic era, encompassing both spiritual and social aspects. This topic holds significant relevance in the current global landscape, as it reflects the aspirations of nations worldwide. It is a matter of utmost urgency, akin to a life-saving buoy that can rescue us from impending destruction and certain downfall. As the world gradually recovers from the far-reaching effects of the COVID-19 pandemic, which has claimed the lives of nearly fifteen million people, we find ourselves facing a multitude of other calamities and disasters. These encompass natural, political, and economic upheavals, all of which have been brought about by human actions fueled by excessive selfishness, boundless ambition, and a complete disregard for morality. If only the consequences of these disasters were confined solely to those responsible for their occurrence! Regrettably, they have impacted our planet Earth and all its inhabitants, including humans, animals, and plants.

It is truly astonishing how the Noble Qur'an has eloquently addressed these phenomena and their repercussions nearly fifteen centuries ago. The Qur'an highlights the phenomenon of human intervention leading to corruption in the land and sea. It elucidates the consequences that befall humanity as a result, stating:

“Mischief has appeared On land and sea because Of (the meed) that the hands Of men have earned, That (God) may give them A taste of some of their Deeds: in order that they May turn back (from Evil)”¹. Additionally, the Qur'an issues a warning about the second phenomenon, proclaiming: “And fear tumult or oppression, Which affecteth not in particular (Only)

¹ Qur'an, 30: 41.

Президиум VII Съезда лидеров мировых и традиционных религий.
Нур-Султан. 14–15 сентября 2022 г.

Presidium of the VII Congress of the Leaders of World and Traditional Religions.
Nur-Sultan. September 14–15, 2022

Думается мне, что было бы излишне еще раз говорить здесь о страхе и ужасе, которые испытывает человечество перед лицом внезапных изменений в виде природных и климатических катаклизмов, таких как потепление атмосферы, лесные пожары, повышение уровня Мирового океана, грозящего затопить города или разрушить их селевыми потоками, высыхание рек, вымирание животных, энергетический кризис и другие разного рода потрясения в сфере мировой экономики. Богатые страны наравне с бедными столкнулись с разрушительными кризисами, никак не входившими в их расчеты, кризисами, лишаящими людей горбушки хлеба и глотка воды, сеющими ужас и смерть среди ни в чем не повинных людей, выгоняющими их из родных домов за пределы родной земли.

*those of you who do wrong: And know that God Is strict in punishment.*²

There is no need for me to remind you of the terror and fear experienced by humanity today due to sudden changes in natural and climatic patterns, such as rising temperatures, rampant forest fires, escalating sea levels, the looming threat of city submergence, flash floods, the desiccation of rivers, the extinction of numerous species, and the looming energy crisis and other various shocks in the global economy. We have recently witnessed arrogant political practices that have shaken the foundations of the global economy, causing unprecedented crises that have affected both affluent and impoverished nations. The consequences of these

² Qur'an, 8: 25.

Да, мне нет необходимости лишней раз напоминать об этом. Это — жизненная реальность, о которой не говорят и не спорят разве что живущие в роскоши невежи и нигилисты. Но я все же напомню о том, что эти катастрофы — дело рук человека, живущего в условиях современной цивилизации, результат того, что он намеренно сотворил, движимый высокомерием и пренебрежением к другим людям. Этот заблудший, утративший ориентацию человек никогда не совершил бы этих преступных шагов, если бы не покусился на святости, на которые не осмеливалась покушаться ни одна нация на протяжении всей истории своего цивилизационного развития. Больно видеть, как религия и все проистекающие из нее нравственные законы и наставления, регулирующие процесс культурного развития, стали отвергнутыми и осмеянными современной цивилизацией, а на смену ей, отброшенной и забытой, пришла новая религия, в основе которой лежат безбожие и кощунство со всеми порождаемыми ими недугами: извращением нравственных ценностей, доктринами приоритета личной свободы, персональных интересов и эгоистических желаний, рабским следованием жажде наслаждения и похоти, сексуальной свободой, увязываемой с существующими и несуществующими свободами идей и представлений, преклонением перед культурой рынка, производственного изобилия и неудержимого потребления. Они же стоят за сопровождающими все это целенаправленными и оплаченными кампаниями, денно и ночно вдалбливающими в головы молодежи призывы отказаться от института семьи и считать брак в том его виде, в каком его знало человечество со времен сотворения Богом Земли и всего, что на ней, до настоящего времени, великим обманом, на который не пристало поддаваться культуре новых поколений. Они призывают молодежь освободиться от этого обмана и избавиться от оков религиозных убеждений и человеческих добродетелей, внушают ей, что женщина не должна стесняться связи с такой же, как она, женщиной и может иметь несколько половых партнеров. То же относится и к мужчинам. Низости этих призывов нет предела. В своих новых ипостасях они опускаются до уровня, которым побрезгали бы даже скоты и ползучие гады, не говоря уже о людях с чистой совестью и здравым умом.

Вы вряд ли станете мне возражать, если я скажу, что развитие научной и философской «мысли», социальный и технический прогресс, ставшие сегодня символом нашей цивилизации, уже не способны остановить процесс дегуманизации и нравственного падения. Философы эпохи Просвещения проиграли спор, сделав ставку на то, что научно-технический прогресс станет

crises have put the basic necessities of life, such as food and water, at stake. It is impossible to overlook the terror, bloodshed, displacement, and forced exodus of innocent individuals from their homes and homelands, perpetuated by these distressing circumstances.

Indeed, there is no need for me to reiterate these realities, as they have become painfully apparent to humanity. Only those who are ignorant or arrogantly blind would deny the magnitude of these challenges. However, it is imperative to emphasize that these disasters are the direct consequences of human actions within our modern civilization. They are the outcomes of deliberate, reckless, and apathetic choices made by individuals who prioritize their own interests over the welfare of others. It is disheartening to witness how certain individuals, lost and misguided, have committed crimes against the very values that no civilized nation in history has ever dared to violate. What is even more distressing is the fact that “religion,” with its laws and ethical teachings that have traditionally guided civilizations, finds itself at the forefront of the sacred values that our contemporary society has neglected and abandoned. Instead, we witness the rise of another “religion” rooted in disbelief and atheism. These two evils propagate a moral decay, vices, and the erosion of individual freedom, moral standards, and social responsibility. They promote selfishness, indulgence, sexual liberation linked to intellectual and mental liberation, the pursuit of personal desires, and the worship of a consumer culture that thrives on excessive consumption. Accompanying these ideologies are meticulously planned and well-funded campaigns that relentlessly target the minds of young people. They urge the youth to forsake the institution of the “family” and perceive “marriage” in the manner that humanity has known since the creation of the Earth and its inhabitants up until this day as a grand deception incompatible with the values of the new generation. These campaigns encourage young men and women to liberate themselves from the supposed restraints imposed by religious and cultural norms. They shamelessly advocate for women to embrace same-gender relationships or engage in multiple partnerships, and the same applies to men. These messages stoop to levels that even animals and creatures would refrain from, let alone individuals with pure instincts and sound minds.

It is perhaps unanimous that the scientific and philosophical progress, technological advancements, and societal achievements that define our current civilization are insufficient to curb the moral and human deterioration we witness. The “Enlightenment” philosophers, who once proclaimed that scientific and technological progress «would lead to global peace, the eradication of slavery, and the end of suffering, have fallen short in their aspirations». One philosopher from the eighteenth century famously stated, As

«гарантом того, что нога в ногу с развитием культуры будет идти укрепление мира во всем мире». Так, один из философов восемнадцатого века писал, что по мере расширения территории культуры на планете мы станем свидетелями исчезновения войн, более того, исчезновения нищеты и рабства.

Признаем, что на протяжении последних двух веков западная культура совершала огромные прорывы, добивалась величайших достижений в области науки, техники, медицины, образования, культуры и искусства, произвела революцию в области транспорта и связи, исследования космоса и т.п. Человечество не знало ничего подобного со времен Возрождения. Но я хочу сказать, что признание всего сказанного, не может заслонить собой то духовное вырождение, отсутствие нравственного аспекта в движении современного человечества, сознательно и намеренно глумливое отношение к небесным посланиям, которые

“civilization expands on Earth, we shall witness the demise of war, slavery, and destitution.”

While acknowledging the remarkable strides and practical accomplishments of Western civilization over the past two centuries in fields such as science, industry, medicine, education, art, culture, transportation, communications, and space sciences, achievements unparalleled since the Renaissance and beyond, it is crucial to underscore the decline of spirituality and the absence of ethical values in the trajectory of contemporary humanity. The deliberate disregard for divine messages has left this civilization devoid of enduring. Therefore, dear brothers and sisters, the primary responsibility for addressing this decline falls upon us, the religious scholars. We must strive to revive the messages of heaven and disseminate the teachings, morals, and virtues contained within. These serve as the tools and provisions needed to rectify the course of humanity and revive its spiritually dormant state. I am well aware that formidable obstacles lie ahead, including the lack

Участники VII Съезда лидеров мировых и традиционных религий.
Нур-Султан. 14–15 сентября 2022 г.

Participants of the VII Congress of the Leaders of World and Traditional Religions.
Nur-Sultan. September 14–15, 2022

выхолащивают в этой цивилизации истинные ценности.

Поэтому, дорогие братья, ключевая роль в противодействии этому цивилизационному падению, ложится прежде всего на наши с вами плечи, на плечи ученых-богословов. И роль эта состоит в том, чтобы вдохнуть новую жизнь в небесные послания, нести в мир заключенные в них сокровища наставлений, идеалов нравственности и благородства. В них – инструмент и механизм, необходимые для исправления траектории движения человечества, возрождения духа в его мертвом теле. Я знаю, что для должного исполнения этой роли придется преодолеть огромные препятствия, и первым в ряду этих препятствий стоит отсутствие открытости, другими словами, отсутствие истинного диалога между самими учеными-богословами. Прежде чем требовать от других людей помириться друг с другом, им следует сначала установить мир между собой, ибо, как сказано в мудрой поговорке, утраченную вещь другому не подарить. Не так ли? Мир между народами – это производное от мира между религиями. Религиозное братство рождает и формирует братство между народами. Не позаботившись о корнях, не взрастишь побеги, не говоря уже о том, чтобы придать им действенную и влиятельную роль. Правильное начало, таким образом, лежит в возрождении братства ученых-богословов и религиозных деятелей, которые лучше любого другого могут поставить диагноз, выявить нравственные и социальные недуги и назначить для них духовное лекарство. Мы должны убедиться в том, что мрачная опасность сегодня проистекает не от религий, а от безбожия и порожденных им философских теорий, возвеличивающих материю, зовущих поклоняться ее нечистой сути, высокомерно пренебрегающих религиозными учениями, полагая их плодом прихоти и игры разума.

Заканчивая свое выступление, я хотел бы внести ясность в два момента.

Во-первых, говоря о первоочередной необходимости заключения мира между учеными-богословами разных вероисповеданий как символа человеческого братства, я отнюдь не призываю к слиянию всех религий в одну религию, общую для всех. Ни один здравомыслящий человек не станет выступать с такими призывами, и ни один верующий, какую бы религию он ни исповедовал, не пойдет на это. Я отношусь к числу тех, кто считает слияние религий шагом, изначально для них разрушительным и губительным. Самым правильным было бы назвать это глупой фантазией, которую и вообразить-то невозможно, не говоря уже о том, чтобы воплотить в жизнь. Да и как может быть иначе, если Господь повелел, чтобы для каждого из нас *был установлен закон*

Шейх Ал-Азхара д-р Ахмад ат-Тайиб выступает на VII Съезде лидеров мировых и традиционных религий

Sheikh Al-Azhar Dr. Ahmad Al-Tayyeb speaks at the VII Congress of the Leaders of World and Traditional Religions

of genuine «openness» and dialogue among religious scholars themselves, and the necessity to establish lasting «peace» among them before demanding it among people. As the wise proverb says: you can't get blood out of stones. Is not it? After all, peace among nations is a consequence of peace among religions, and the establishment of «religious brotherhood» acts as a catalyst for «global human brotherhood.» If we fail to establish it at its root, its effectiveness and influence will be compromised. Therefore, fostering this brotherhood among scholars and individuals of different religions must be the correct starting point. They possess the expertise to diagnose moral and social ailments and determine how religions can serve as remedies. We must also recognize that the imminent danger does not solely arise from religious differences, but rather from «atheism» and philosophies that deify «materialism» while belittling religions, reducing them to mere jest and trivial pursuits.

As I near the conclusion of my speech, I would like to underscore two crucial points:

Firstly, when I emphasize the importance of prioritizing peace among religious scholars and fostering human brotherhood, it is essential to clarify that I am not advocating for the integration of religions into a single faith. Such a proposition is neither wise nor acceptable to any sincere believer,

*и путь!*³ Я же призываю всех усердно трудиться во имя укрепления ценностей, общих для всех религий, и в первую очередь ценность культурного взаимопознания, взаимного уважения и сосуществования между людьми.

Во-вторых, пользуясь тем, что здесь собрались вместе богословы и религиозные деятели различных вероисповеданий, я хочу предложить создать отдельную встречу видных религиозных деятелей для того, чтобы со всей откровенностью и ясностью совместно обсудить, какие задачи и какого рода ответственность они могут взять на себя, а какие возложить на политическое руководство и ведущих экономистов перед лицом природных катастроф и кризиса морали, которые, вне всякого сомнения, ставят под угрозу будущее всего человечества. Не думаю, что создать такого рода встречу будет не под силу религиозным лидерам в странах как Запада, так и Востока. Имеющийся у нас современный опыт заключения Документа о человеческом братстве между мусульманами и христианами вселяет в нас оптимизм.

Всевышний Аллах в огромной мере споспешествовал подписанию Документа о человеческом братстве, который стал первым гуманитарным договором между христианами и мусульманами в современную эпоху, что подтверждает убеждение, которому всегда следовал Ал-Азхар и которое он повсеместно проповедует сегодня. Оно гласит: любая ответственная встреча ведущих религиозных деятелей непременно становится для человечества спасательным кругом в водовороте зла, пытающегося поколебать основы гуманизма и лишить его корней. 🌟

regardless of their religious affiliation. I firmly believe that the concept of integration is detrimental to religions, as it undermines their foundations and it is impossible to imagine and remains an unrealistic notion. How can it be possible when *God prescribed a Law and an Open Way to each among us!*³ Rather, what I intend is to sincerely work towards strengthening the shared values among religions, with a primary focus on cultural understanding, mutual respect, and coexistence among all people.

Secondly, I take this opportunity of the gathering of religious scholars and leaders in this conference to propose a special meeting of religious figures. In this gathering, they can engage in open and meaningful discussions about the duties and responsibilities incumbent upon them, as well as other leaders, politicians, and prominent figures, in addressing the ethical and natural disasters that undoubtedly pose a threat to the future of humanity as a whole. I firmly believe that such a meeting is not difficult or impossible to organize, given the aspirations of leaders from various religions in both the East and the West. Our shared experience of human brotherhood encourages us to embark on this endeavor, especially considering the divine providence that manifested in the establishment of the Document on Human Fraternity.

Allah Almighty greatly facilitated the signing of the Document of Human Fraternity, which became the first humanitarian charter between Christians and Muslims in our modern era, affirming the principle that Al-Azhar has long advocated: any responsible and sincere meeting between religious leaders inevitably becomes a lifeline for human civilization when the storms of evil attempt to shake its pillars or uproot it from its roots. 🌟

³ Коран, 5: 48.

³ Qur'an, 5: 48.

Человечество страдает от неспособности услышать друг-друга

Муфтий шейх Равиль Гайнутдин,
председатель Духовного управления мусульман Российской Федерации, генеральный секретарь Международного мусульманского форума, канд. филос. наук (Москва, Россия)

Humanity Suffers from an Inability to Hear Each Other

Mufti Sheikh Ravil Gaynutdin,
Chairman of the Religious Board of Muslims of the Russian Federation, Secretary General of the Muslim International Forum, PhD of philosophy (Moscow, Russia)

Уважаемые гости, участники и организаторы съезда! Ассаляму алейкум ва рахматуллахи ва баракатуху — Мир вам, милость Всевышнего Аллаха и Его благословение! В этих словах традиционного исламского приветствия отражены вечные ценности. Мир, смирение перед Богом, вера в беспредельность Его милости и щедрости. Эти ценности не тускнеют и не изнашиваются. Они составляют саму суть религиозного призыва, причастного к истине. Если человек не лишен духовной чуткости, то просто не может остаться равнодушным к ним. Он посвятит им свою жизнь, вручит себя им без остатка.

В Благородном Коране сказано: «Если бы Аллах не удерживал одних людей другими, то земля, воистину, исполнилась бы нечестия. Но Аллах исполнен милости ко всем мирам»¹. Мы видим, что милость Всевышнего пронизывает даже раздоры между людьми: раздоры, без которых мы не сумели бы прийти к истинному согласию. Я говорю об испытании, во время которого человеку даруется уникальный шанс вновь почувствовать всю серьезность событий, происходящих в мире. Воспользуемся ли мы этим шансом? Сможем ли понять то зло, которое предшествует любым войнам и разногласиям? То зло, невольным выходом из которого и оказывается конфликт. Я убежден, что без этого понимания любые усилия по поддержанию мира в конечном счете будут тщетными. Об этом сегодня в своем выступлении напомнил Папа Римский Франциск.

Человечество страдает от неспособности услышать друг друга. Этот изъян не присущ человеческой природе (ал-фитра) изначально. Он — закономерный результат кощунственной претензии какого-либо одного земного голоса, кому бы он ни принадлежал, стать голосом

¹ Коран, 2: 251. Здесь и далее цит. по кн.: Священный Коран / пер. с коммент. А. Ю. Али. М.: Медина, 2015.

Dear guests, participants and organizers of the congress! Assalamu alaikum wa rahmatullahi wa barakatuhu — May the peace of Allah, His mercy and blessings be upon you! Eternal values are reflected in these words of the traditional Islamic greeting. Peace, humility before God, faith in the infinity of His mercy and generosity. These values do not fade or wear out. They constitute the very essence of the religious call that participates in the truth. If a person is not deprived of spiritual sensitivity, then he simply cannot remain indifferent to those values. He will devote his life to them, give himself to them without a trace.

The Noble Qur'an says: *“And did not God check one set of people by means of another the earth would indeed be full of mischief but God is full of bounty to all the worlds”*¹. We see that the mercy of the Almighty permeates even the discord between people: discord, without which we would not be able to come to a true consent. I'm talking about a tribulation during which a person is given a unique chance to feel again the seriousness of the events taking place in the world. Will we take this chance? Will we be able to understand the evil that precedes any wars and disagreements? The involuntary way out of that evil is the conflict. I am convinced that without this understanding any peacekeeping effort will ultimately be futile. Pope Francis recalled this in his speech today.

Humanity suffers from an inability to hear each other. This flaw is not inherent in human nature (Al-fitrah) from the very beginning. It is the natural result of the blasphemous claim of any one earthly voice, no matter who it belongs to, to become the only, exclusive voice and silence all others. Because of this manifestation of pride and vanity, people, including entire civilizations, fail and provoke dispute.

¹ Qur'an 2: 251. Here and after, ayats are given according to A. Yusuf Ali Qur'an translation.

единственным, эксклюзивным и заглушить собою все остальные. Из-за такого проявления гордыни и тщеславия люди, в том числе целые цивилизации, терпят крах и провоцируют разногласия.

Для того чтобы восстановить подорванный порядок и отстоять мир, нам требуется услышать всю полноту разнообразия голосов на земле. Разнообразие и многоголосие человечества – не препятствие для согласия, а предусмотренный Творцом контекст его поиска. Мы должны идти путями согласия, не поступаясь ценностями и идеалами, и не скрывать принципиальных расхождений с другими. И здесь я полностью согласен с шейхом Ал-Азхара Ахмадом ат-Тайибом. Это невероятно трудное задание, только решившись на его исполнение, мы можем надеяться установить прочный мир на Земле.

Всевышний удерживает одних людей другими, чтобы человечество не встретило Последний день, будучи впавшим в нечестие. Это тот день, когда, как сказано в **Благородном Коране**, «**ни богатство, ни сыновья не принесут пользы никому, кроме тех (преуспевающих), которые предстанут перед**

In order to restore broken order and defend peace, we need to hear the full diversity of voices on earth. The diversity and polyphony of humanity are not an obstacle to consent, but a context provided by the Creator to seek the consent. We must follow the paths of harmony, without compromising values and ideals, and without hiding fundamental differences with others. And here I fully agree with Sheikh Al-Azhar Ahmad At-Tayyeb. This is an incredibly difficult task, but only by deciding to carry it out we can hope to establish lasting peace on earth.

The Almighty checks one set of people by means of another so that humanity does not meet the Last Day, being fallen into wickedness. This is the day when, as it is said in the Noble Qur'an, *“The Day whereon neither Wealth nor sons will avail, But only he (will prosper). That brings to God A sound heart”*². Truly: *“Were it not for the Grace and Mercy of God unto you all but a few of you would have fallen into the clutches of Satan”*³.

² Qur'an, 26: 88–89.

³ Qur'an, 4: 83.

Муфтий шейх Равиль Гайнутдин на VII Съезде лидеров мировых и традиционных религий. Нур-Султан. 14–15 сентября 2022 г.

Mufti Sheikh Ravil Gaynutdin at the VII Congress of the Leaders of World and Traditional Religions. Nur-Sultan. September 14–15, 2022

Аллахом с непорочным сердцем»². Воистину: «Если бы не милость и милосердие Аллаха к вам, то вы, за исключением немногих, последовали бы за сатаной»³.

Неспособность людей слышать и слушать друг друга, отсутствие среди них истинного согласия и солидарности в полной мере проявили себя в период пандемии. Горячие конфликты, охватившие сегодня планету настоящим пожаром, в своем пламени лишь предельно ярко показали эту ситуацию. Мы приблизились к пониманию того, сколь иллюзорной была устойчивость прежнего миропорядка – миропорядка, который изменяется на наших глазах. Прежний миропорядок в значительной мере был основан на сокрытии проблем, на маскировке принципиальных расхождений, на лицемерии, на игнорировании голосов целых цивилизаций – в том числе исламской цивилизации и российской! Долгое время установившийся миропорядок игнорировал само

² Коран, 26: 88–89.

³ Коран, 4: 83.

The inability of people to hear and listen to each other, the lack of true consent and solidarity among them, fully manifested themselves during the pandemic. The hot conflicts that have engulfed the planet today in a real fire, showed in its flames this situation with the utmost clarity. We have come closer to understanding how illusory was the stability of the former world order – a world order that is changing before our eyes. The former world order was largely based on hiding problems, on masking fundamental differences, on hypocrisy, on ignoring the voices of entire civilizations – including the Islamic civilization and the Russian one! For a long time, the established world order ignored the very calling of a human being as a caliph, i.e. viceroy on earth, who believes in God and is responsible to Him.

The foregoing does not mean at all that the world will certainly succeed in establishing a more perfect world order. But this requires humanity to be acutely aware of the responsibility for its own destiny, both in this world and in the next. We live in a turning point, because the historical turning point simply could not fail to come. The sermons of peace, humanity and pluralism, unfortunately, have not prevented

Муфтий шейх Равиль Гайнутдин с муфтием Казахстана Наурызбаем Таганулы и членом Совета Ассамблеи народа Казахстана Келиговым Юсупом

Mufti Sheikh Ravil Gaynutdin with the Mufti of Kazakhstan Nauryzbay Taganuly and the member of the Council of the Assembly of the People of Kazakhstan Yusup Keligov

Руководство ДУМРФ на полях VII Съезда лидеров мировых и традиционных религий с представителями Православной церкви

The Leadership of the RBMRF on the sidelines of the VII Congress of the Leaders of World and Traditional Religions with representatives of the Orthodox Church

призвание человека в качестве халифа, т.е. заместника на земле, верующего в Бога и ответственного перед Ним.

Сказанное вовсе не значит, что мир непременно преуспеет в установлении более совершенного миропорядка. Но это требует от человечества острого осознания ответственности за свою судьбу — как в этом мире, так и в грядущем. Мы живем в переломную эпоху, поскольку исторический перелом уже просто не мог не наступить. Проповеди мира, гуманности и плюрализма, к сожалению, не предотвратили текущие бесчисленные конфликты. И наивно было предполагать, что они могли сработать без коренного преобразования глобальной системы.

Призвание всех людей доброй воли, особенно религиозных лидеров, заключается в том, чтобы молиться за установление мира, приближать это установление своими проповедями, наставлениями. Сегодня политики и правоведаы находятся в поиске новых — более совершенных, взвешенных и разумных

the current countless conflicts. And it was naive to assume that they could work without a radical transformation of the global system.

The calling of all people of good will, especially religious leaders, is to pray for the establishment of peace, to bring this establishment closer with their sermons and precepts. Today, politicians and lawyers are in search of new, more perfect, balanced and reasonable forms of organizing the political, social, economic life of mankind. We, as religious leaders, are convinced that this new world order should be based on the universal values of world and traditional religions. This is the responsibility of a person to the Creator and to people, the priority of the public good over the private good, the fair and reasonable use of natural wealth and material resources, the highest value of the institution of family and marriage in protecting the individual well-being of a person.

There is a need to pray and remind people of the root causes of the discord that prevails today. In other

Участники церемонии посадки деревьев в Парке мира и согласия в Нур-Султане. 14–15 сентября 2022 г.

Participants in the tree planting ceremony at the Peace and Harmony Park in Nur-Sultan. September 14–15, 2022

форм организации политической, общественной, экономической жизни человечества. Мы же, будучи религиозными лидерами, убеждены, что этот новый миропорядок должен строиться с опорой на универсальные ценности мировых и традиционных религий. Это ответственность человека перед Творцом и перед людьми, приоритет общественного блага над благом частным, справедливое и разумное расходование природных богатств и материальных ресурсов, высочайшая ценность института семьи и брака в защите индивидуального благополучия человека.

Необходимо молиться и напоминать людям о коренных причинах торжествующего сегодня раздора. Другими словами, никакие гуманитарные соображения, никакие эмоции не отменяют необходимости понимать, симптомом чего являются нынешние мировые проблемы. В этом понимании — наш шанс на обретение истинного многоголосия и истинного согласия.

Благодарю за внимание и молю Всевышнего Аллаха даровать успех каждому ищущему мира и согласия! 🌟

words, no humanitarian considerations, no emotions can replace the need to understand what the current world problems are a symptom of. In this understanding is our chance to find true polyphony and true consent.

Thank you for your attention and I pray to Almighty Allah to grant success to everyone who seeks peace and consent! 🌟

Хусаин Фаизханов (1823–1866): очерк о жизни и творчестве

Дамир Мухетдинов,

ответственный секретарь Международного мусульманского форума, главный редактор журнала «Минарет Ислама», д-р теологии, проф. СПбГУ

Husain Faizkhanov (1823–1866): An Essay on his Life and Work

Damir Mukhetdinov,

Executive Secretary of the Muslim International Forum, Editor-in-Chief of Magazine "The Minaret of Islam", Doctor of Theology, Professor at SPbU

Хусаин Фаизханов является одной из недоизученных фигур в татарской и вообще российской мусульманской интеллектуальной истории. Длительное время оценка результатов его широкой и разноплановой деятельности была абсолютно непропорциональна реальным масштабам его вклада в различные сферы научной и общественной жизни. Только обнаружение его письменного наследия, длительное время считавшегося утраченным, позволяет начиная фактически с начала XXI столетия сформировать адекватные представления о масштабах этой личности. Хусаин Фаизханов за период своей весьма короткой жизни (он умер, не достигнув и 45-летнего возраста) в разное время отмечился как востоковед (филолог и историк), теолог и передовой просветитель.

Хусаин Фаизханов родился в 1823 г. в ауле Сабачай (ныне это – село Сафаджай Нижегородской области). Первоначальное образование, которое он получал, было религиозным по своей направленности. Он обучался сначала на родине, затем в медресе Заказанья и самой Казани у местных авторитетных шейхов, в том числе у Шихабуддина Марджани (1818–1889) – в последующем крупного представителя татарской интеллектуальной мысли и одного из передовых деятелей российского мусульманства. В 1849 г. Ш. Марджани вернулся на родину после 11-летнего обучения в медресе Бухары и Самарканда. По возвращении он быстро обрел репутацию ученого человека. В начале 1850 г. Оренбургское магометанское духовное собрание (ОМДС) назначило его на должность имама-мударриса 1-й Соборной мечети Казани (Юнусовская, ныне более известна как мечеть Марджани, постр. 1768–1771 гг.). Той же весной Хусаин Фаизханов перешел к нему на обучение, попав в первый набор из 70 студентов (шакирдов). Хусаин обучался у Ш. Марджани, видимо, до второй половины 1853 г. Он значительно преуспел в изучении теологии (*калам*) и права (*фикх*), став в итоге самым

Husain Faizkhanov is one of the understudied figures in the Tatar history and in the Russian Muslim intellectual history in general. For a long time, the evaluation of the results of his wide and diverse activities was absolutely disproportionate to the real scale of his contribution to various spheres of scientific and social life. Only the discovery of his written heritage, which was considered lost for a long time, makes it possible, starting from the beginning of the 21st century, to form adequate ideas about the scale of this personality. Husain Faizkhanov during the period of his very short life (he died before reaching the age of 45) at various times was noted as an orientalist (philologist and historian), a theologian and an advanced educator.

«Хусаин Фаизханов».
Худ. Бугаев А. А., 2023.
Из коллекции ИД «Медина»

"Husain Faizkhanov." The Painter is
A. A. Bugaev, 2023. From the collection of
the publishing house "Medina"

выдающимся учеником и, более того, близким соратником Ш. Марджани.

В Казани происходит знакомство Хусаина Фаизханова со светской научной средой, представленной сотрудниками Императорского Казанского университета. Среди новых знакомых Хусаина оказывается член-корреспондент Российской Императорской академии наук (с 1835 г.) Александр Касимович (Мирза) Казембек (1802–1870), на тот момент совмещавший должности декана I-го отделения философского факультета и заведующего кафедрой арабской и персидской словесности Восточного разряда (Разряда восточной словесности). Хотя период их общения, судя по всему, не был длительным, это знакомство сыграло очень важную роль в жизни Хусаина, а связи с А. К. Казембеком оставались прочными в течение последующих лет.

Уже тогда еще довольно молодой шакирд Хусаин, проявлявший рвение к познаниям, смог зарекомендовать себя перед авторитетными востоковедами заслуживающим доверия для привлечения к ответственной научной работе. А. К. Казембек привлек его к составлению указателя к Корану (*Мифтах кунуз ал-Коран*, букв. «Ключ к сокровищам Корана»), который позже был издан им в Санкт-Петербурге в 1859 г. под названием «Полный конкорданс Корана, или Ключ ко всем словам и выражениям его текстов для руководства к исследованию религиозных, юридических, исторических

«Полный конкорданс Корана, или Ключ ко всем словам и выражениям его текстов для руководства к исследованию религиозных, юридических, исторических и литературных начал сей книги». Санкт-Петербург, 1859 г.

"The Complete Concordance of the Qur'an, or the key to all the words and expressions of his texts for a guidance to the study of the religious, legal, historical and literary beginnings of this book" St. Petersburg in 1859

Шихабуддин Марджани — учитель и наставник Хусаина Фаизханова. Худ. Хасьянова Л. С., 2016. Из коллекции ИД «Медина»

Shihabuddin Mardzhani — Teacher and Mentor of Husain Faizkhanov. The painter is L. S. Khasyanova, 2016. From the collection of the publishing house "Medina"

Husain Faizkhanov was born in 1823 in the village of Sabachay (now it is the village of Safadzhay, Nizhny Novgorod Governorate). The initial education he received was religious in nature. He studied first at home, then in the madrasah of Beyond Kazan (Zakazan'ye) and in Kazan itself from local authoritative sheikhs, including Shihabuddin Mardzhani (1818–1889), who later became a major representative of Tatar intellectual thought and one of the foremost figures in Russian Islam. In 1849, Sh. Mardzhani returned to his homeland after 11 years of study in the madrasah of Bukhara and Samarkand. Upon his return, he quickly gained a reputation as a learned man. At the beginning of 1850, the Orenburg Mohammedan Spiritual Assembly (OMSA) appointed him to the position of Imam-Mudarris of the 1st Cathedral Mosque of Kazan (Yunusovskaya, now better known as the Mardzhani Mosque, built 1768–1771). In the same spring, Husain Faizkhanov went to him

Александр Касимович (Мирза) Казембек (1802–1870) — учёный-востоковед, первый декан Факультета восточных языков СПбГУ, член-корреспондент РАН, д-р филол. наук
Худ. Гугкаев Ч. К., 2022.
Из коллекции ИД «Медина»

Alexander Kasimovich (Mirza) Kazembek (1802–1870) — Orientalist, First Dean of the Faculty of Oriental Languages at St. Petersburg State University, a Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, Doctor of Sciences in Philology. The painter is Ch. K. Gugkaev, 2022. From the collection of the publishing house "Medina"

и литературных начал сей книги»). Безусловно, Фаизханов был обязан своим человеческим свойствам и своим учителям, чтобы суметь продемонстрировать высокие познания в текстологии. Его тяга к знаниям, отмечаемая многими его современниками и последователями, ярко выражалась на протяжении всей его жизни. Помимо того, что Хусаин знал родной татарский язык, он овладел письменным тюркки, арабским и персидским языками. Благодаря своим мусульманским учителям он получил религиозные знания, постиг приемы критики текстов, основы каллиграфии (владея такими стилями, как *губор*, *дивани*, *насталик*, *наسخ*). Близкое знакомство и сотрудничество с А. К. Казембеком подвигло его выйти за рамки тех знаний и навыков, которые он обрел в ходе получения первоначального образования, и устремиться к освоению критических методов светских наук. Он начал изучать научную академическую литературу, для чего самостоятельно занимался изучением русского языка. Уже тогда он начал также

for study, having got into the first set of 70 students (*shakirds*). Husain learned from Sh. Mardzhani, apparently, until the second half of 1853. He significantly succeeded in studying theology (*kalam*) and law (*fiqh*), eventually becoming the most outstanding student and, moreover, a close associate of Sh. Mardzhani.

In Kazan, Husain Faizkhanov gets acquainted with the secular scientific environment, represented by employees of the Imperial Kazan University. Among Husain's new acquaintances is Alexander Kasimovich (Mirza) Kazembek (1802–1870), Corresponding Member of the Russian Imperial Academy of Sciences (since 1835), who at that time combined the positions of Dean of the 1st Department of the Philosophical Faculty and Head of the Department of Arabic and Persian Literature of the Eastern category (category of oriental literature). Although the period of their communication, apparently, was not long, this acquaintance played a very important role in Husain's life, and ties with A. K. Kazembek remained strong over the following years.

Already at that time, the quite and young shakird Husain, who showed zeal for knowledge, was able to prove himself to authoritative orientalist as a trustworthy person for engaging in responsible scientific work. A. K. Kazembek attracted him to compile an index to the Qur'an (*Miftah kunuz al-Qur'an*, lit. "Key to the treasures of the Qur'an"), which was later published by him in St. Petersburg in 1859 under the title "The Complete Concordance of the Qur'an, or the key to all the words and expressions of his texts for a guidance to the study of the religious, legal, historical and literary beginnings of this book. Of course, Faizkhanov owed his human qualities and his teachers so was able to demonstrate high knowledge in textual criticism. His craving for knowledge, noted by many of his contemporaries and followers, was clearly expressed throughout his life. In addition to the fact that Husain knew his native Tatar language, he mastered the written Turkic, Arabic and Persian languages. Thanks to his Muslim teachers, he received religious knowledge, comprehended the techniques of text criticism, the basics of calligraphy (owning such styles as *gubor*, *divani*, *nastaliq*, *naskh*). Close acquaintance and cooperation with A. K. Kazembek prompted him to go beyond the knowledge and skills that he acquired in the course of receiving his primary education and strive to master the critical methods of secular sciences. He began to study scientific academic literature, for which he independently studied the Russian language. Even then, he also began to collect manuscripts (he had later to sell some of them in St. Petersburg).

A. K. Kazembek left Kazan after 26 August 1849, when he responded to the vacancy of an ordinary professor at the Department of Persian Literature of St. Petersburg University, in composition of which, officially by an Imperial Decree on

«Хусаин Фаизханов».
Худ. Хузин Р. Ф., 2012.
Из коллекции ИД «Медина»

"Husain Faizkhanov". The Painter is
R. F. Khuzin, 2012. From the collection of
the publishing house "Medina"

собирать рукописи (некоторые из них он потом вынужден будет продать в Санкт-Петербурге).

А. К. Казембек покинул Казань после того, как 26 августа 1849 г. откликнулся на вакансию ординарного профессора по кафедре персидской словесности Петербургского университета. Императорским указом от 22 октября 1854 г. в его составе был учрежден Факультет восточных языков, официально открытый 27 июня 1855 г. А. К. Казембек стал его первым деканом. И именно он в дальнейшем способствовал переводу в Санкт-Петербург своих бывших коллег из Казани, где в связи с реорганизацией востоковедческого образования Восточный разряд был закрыт,

October 22, 1854 the Faculty of Oriental Languages was established, officially opened on June 27, 1855. A. K. Kazembek became its first dean. And it was he who subsequently contributed to the transfer of his former colleagues from Kazan to St. Petersburg, where, in connection with the reorganization of Oriental education, the Eastern category was closed, and the library funds were supposed to be transferred to St. Petersburg.

Only from indirect information it is possible to establish that among other acquaintances of Husain Faizkhanov in the circle of Kazan orientalists there were such people as turkologists-philologists I. N. Berezin (1818–1896), N. I. Ilminsky (1822–1891), arabist, university professor, owner of a rich library of oriental manuscripts and books I. F. Gottwald (1813–1897), teacher of oriental calligraphy at the university M. G. Makhmudov (1824–1891). Details about Husain's relationship with them are unknown. Many names appear later in Husain's letters, and Rizaeddin Fakhreddin reports that even then he was attracted by scientists to rewrite texts. It was Husain Faizkhanov who contributed to the establishment of contacts between Sh. Mardzhani and Kazan scientists, which subsequently gave their positive results.

A. K. Kazmebek, who moved to St. Petersburg, did not forget the young theologian, who struck him with his knowledge. A. K. Kazembek planned to get Husain a job at the university as a lecturer in the Arabic language. Despite Sh. Mardzhani's skepticism towards such a step, Faizkhanov decided to move. Upon arrival in St. Petersburg (which happened in the middle of 1853), he, could not immediately get a university position. Bureaucratic complications dragged out the process of his employment for almost a decade. Nevertheless, finding himself in new city, new environment without a livelihood, he did not remain without work. At least since 1853, he was engaged in copying manuscripts on behalf of the director of the Asiatic Museum (founded in November 1818) Academician B. A. Dorn (1805–1881). Initially, this activity had for him the meaning of precisely material support. In the autumn of 1854, Husain sold 26 manuscripts in oriental languages from his own collection brought from Kazan to the Academy of Sciences. At present, acquaintance with the catalog funds of the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences in St. Petersburg (the assignee of the Asian Museum) shows that Faizkhanov was engaged in copying manuscripts until 1866, which makes him one of the founders of the formation and cataloging of the manuscript fund of this leading oriental scientific center of the country. One can marvel at the beauty and accuracy of handwriting with which he made copies of documents.

One of the first such assignments was the rewriting of the Turkic text of the essay "A Brief History of the Sheki Khans"

а библиотечные фонды предполагалось передать в Санкт-Петербург.

Только из косвенных сведений удается установить, что среди других знакомств Хусаина Фаизханова в кругу казанских востоковедов были такие люди, как тюрколог-филолог И. Н. Березин (1818–1896) и Н. И. Ильминский (1822–1891), арабист, профессор университета, владелец богатой библиотеки восточных рукописей и книг И. Ф. Готвальд (1813–1897), преподаватель восточной каллиграфии в университете М. Г. Махмудов (1824–1891). Подробностей о взаимоотношениях Хусаина с ними неизвестно. Многие имена фигурируют в последующем в письмах Хусаина, а Риза Фахретдин сообщает, что уже тогда он привлекался учеными для переписывания текстов. Именно Хусаин Фаизханов способствовал установлению контактов между Ш. Марджани и казанскими учеными, в последующем давших свои положительные результаты.

Перебравшийся в Санкт-Петербург А. К. Казембек не забыл молодого теолога, поразившего его своими познаниями. А. К. Казембек планировал устроить Хусаина на работу в университет лектором арабского языка. Несмотря на скептическое отношение к такому шагу со стороны Ш. Марджани, Фаизханов решился на переезд. По прибытии в Санкт-Петербург (что произошло не позднее середины 1853 г.), он, однако, не смог сразу получить университетскую должность. Бюрократические сложности растянули процесс его трудоустройства почти на десятилетие. Тем не менее, оказавшись в новом городе, новой среде без средств к существованию, без работы он не остался. По меньшей мере, с 1853 г. он занимался переписыванием рукописей по поручению директора Азиатского музея (основан в ноябре 1818 г.) академика Б. А. Дорна (1805–1881). Вначале эта деятельность имела для него значение именно материального подспорья. Осенью 1854 г. Хусаин продал Академии наук 26 рукописей на восточных языках из собственной коллекции, привезенной из Казани. В настоящее время ознакомление с каталожными фондами Института восточных рукописей РАН в Санкт-Петербурге (правопреемника Азиатского музея) показывает, что переписыванием рукописей Фаизханов занимался вплоть до 1866 г., что делает его одним из основоположников формирования и каталогизации рукописного фонда этого ведущего востоковедческого научного центра страны. Можно удивиться, наблюдая, с какой красотой и аккуратностью почерков им выполнены копии документов.

Одним из первых таких поручений было переписывание тюркского текста сочинения «Краткая история шекинских ханов» (*Шеки ханларынынг ихтисаф узар тарихы*) Керим-ага Фатеха на семи листах, выполненного

«Борис Андреевич Дорн»
Худ. Акжигитов И. К., 2023.
Из коллекции ИД «Медина»

"Boris Andreevich Dorn"
The painter is L. S. Khasyanova, 2023
From the collection of the publishing
house "Medina"

(*Sheki khanlaryning ikhtisar uzar tarihi*) from the autograph of Kerim-aga Fateh on seven sheets, made in Arabic script, in naskh handwriting (Arabographic Fund of the IOM RAS, B 748 (590bb)). Later, in 1858, this work was published by B. A. Dorn (*Muhammedanische Quellen zur Geschichte der südlichen Küstenländer des Kaspischen Meeres / hrsg. fibers, und erläutert von B. Dorn. Th. IV. Auszüge aus muhammedanischen Schriftstellern, betreffend die Geschichte und Geographic der südlichen Küstenländer des Kaspischen Meeres, nebst einer kurzen Geschichte der Chane von Scheki. Arabische, persische und türkische Texte. 1858*). In 1853–1854 Faizkhanov rewrote a late copy on six sheets of a work known as *At-tarikh fi islam Dagestan* ("History of Islam of Dagestan"), or *Tarikh-i Dagestan* ("History of Dagestan"), written at the beginning of the 14th century. Muhammad Rafi Ash-Shirvani. At the beginning of 1859, H. Faizkhanov transcribed in naskh handwriting on one hundred and eighty-eight sheets of the Leiden copy of the 15th-century Turkish work *Tarikh-i ali saljuk* ("History of the

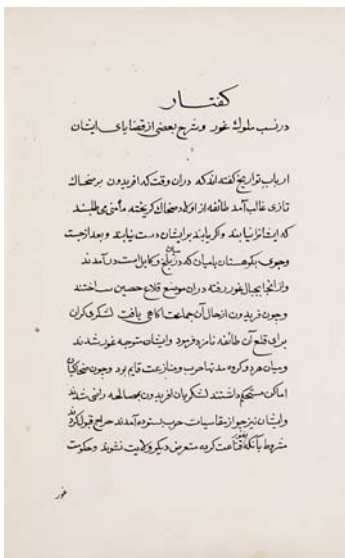
Переписанная рукой Х. Фаизханова копия на шести листах сочинения, известного под названиями *Ат-тарих фи ислам Дагистан* («История ислама Дагестана»), или *Тарих-и Дагистан* («История Дагестана»), созданного в начале XIV в. Мухаммад-Рафи аш-Ширвани. Арабографичный фонд ИВР РАН, D 64 (565a=538b)

A copy written by H. Faizkhanov's hand on six sheets of a work known as *At-tarikh fi islam Dagestan* ("History of Islam of Dagestan"), or *Tarikh-i Dagestan* ("History of Dagestan") created at the beginning of the 14th century by Muhammad Rafi Ash-Shirvani. Arabographic Fund of the IOM RAS, D 64 (565a=538b)

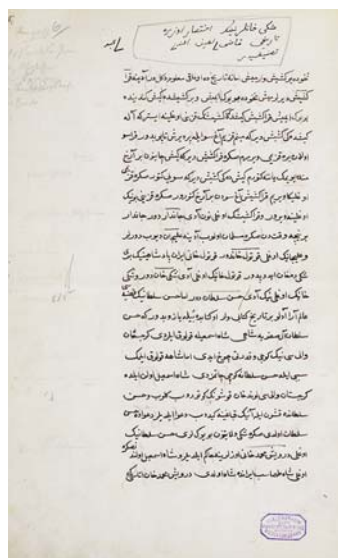
Рукопись персидского сочинения «Фасихов свод», переписанная Х. Фаизхановым с копии XVIII в. Арабографичный фонд ИВР РАН, B 709 (581a)

Manuscript of the Persian essay "Fasih vault", rewritten by H. Faizkhanov from a copy of the 18th century. Arabographic Fund of the IOM RAS, B 709 (581a)

Рукопись сочинения *Равдат ас-сафа фи сират ал-анбийя ва-л-мулк ва-л-хулафа* («Сад чистоты относительно жизни пророков, царей и халифов») персидского автора Мирхонда, переписанная Х. Фаизхановым стилем насталик. Арабографичный фонд ИВР РАН, B 655 (569a bis)

Manuscript of the essay *Rawdat as-safa fi sirat al-anbiya wa-l-muluk wa-l-khulafa* ("Garden of Purity regarding the Life of the Prophets, Kings and Caliphs"), by the Persian author Mirkhond, rewritten by H. Faizkhanov in the Nastaliq style. Arabographic Fund of the IOM RAS, B 655 (569a bis)

Отрывок сочинения Керим-ага Фатеха «Краткая история шекинских ханов» (*Шеки ханларынынг иxtisar узар тарихи*), переписанная Х. Фаизхановым. Арабографичный фонд ИВР РАН, B 748 (590bb)

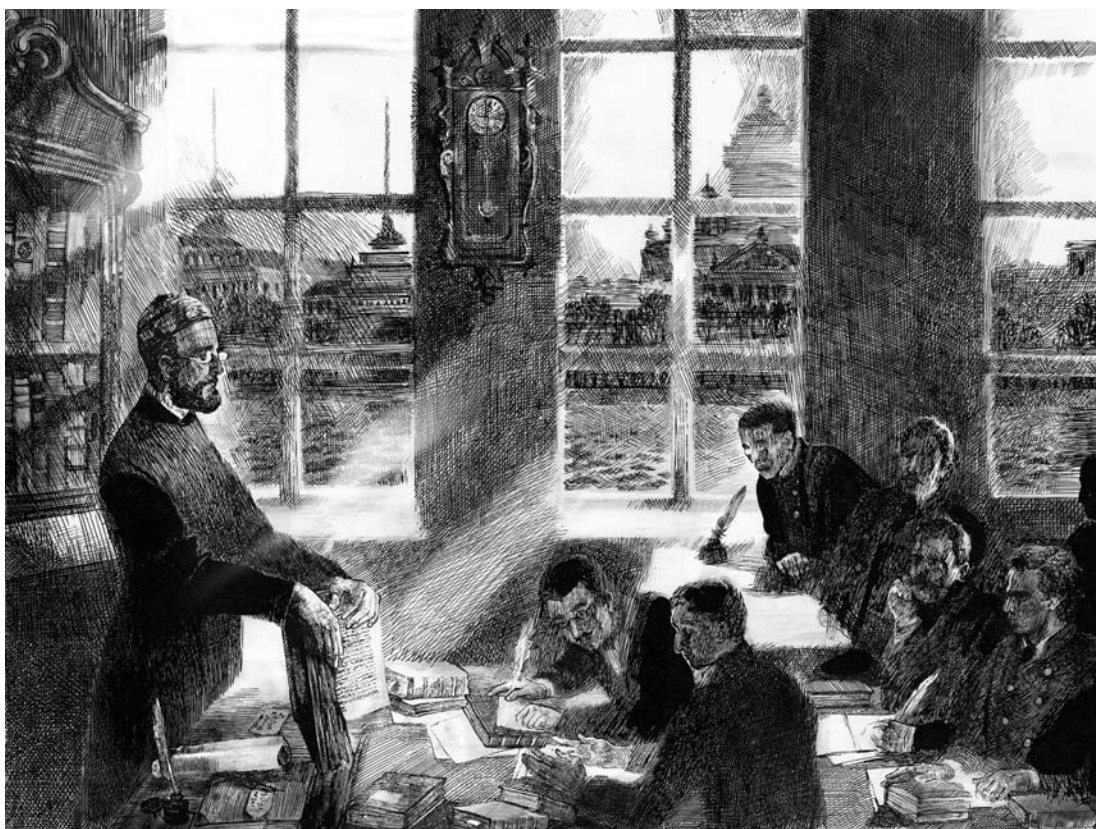
An excerpt from the work of Kerim-aga Fateh "A Brief History of the Sheki Khans" (*Sheki hanlarynyng ixtisar uzar tarihi*), rewritten by H. Faizkhanov. Arabographic Fund of the IOM RAS, B 748 (590bb)

арабским шрифтом, почерком насх (Арабографичный фонд ИВР РАН, B 748 (590bb)). Позже, в 1858 г., это сочинение было издано Б. А. Дорном (Muhammedanische Quellen zur Geschichte der südlichen Küstenländer des Kaspischen Meeres / hrsg. fibers, und erläutert von B. Dorn. Th. IV. Auszüge aus muhammedanischen Schriftstellern, betreffend die Geschichte und Geographic der südlichen Küstenländer des Kaspischen Meeres, nebst einer kurzen Geschichte der Chane von Scheki. Arabische, persische und türkische Texte. 1858). В 1853–1854 гг. Х. Фаизханов переписал позднюю копию на шести листах сочинения, известного под названиями *Ат-тарих фи ислам Дагистан* («История ислама Дагестана»), или *Тарих-и Дагистан* («История Дагестана»), созданного в начале XIV в. Мухаммад-Рафи аш-Ширвани. В начале 1859 г. Х. Фаизханов переписал почерком насх на сто восемьдесят восемь листов лейденского списка турецкого сочинения XV века *Тарих-и али салджук* («История дома Сельджуков») Йазыджыоглу Али (Арабографичный фонд ИВР РАН, D 116 (590ba)). Также Х. Фаизхановым было переписана копия XVIII в. персидского сочинения «Фасихов свод» (Арабографичный фонд ИВР РАН, B 709

Seljuk House”) by Yazdyzhyoglu Ali (Arabographic Fund of the IOM RAS, D 116 (590ba)). Also, H. Faizkhanov rewrote a copy of the 18th century Persian essay “Fasih vault” (Arabographic Fund of the IOM RAS, B 709 (581a)), completed around 1442 by Fasih Khawafi. Approximately 1866, the manuscript of H. Faizkhanov of the section on the Ghurid dynasty from the work of the Persian author Mirkhond *Rawdat as-safa fi sirat al-anbiya wa-l-muluk wa-l-khulafa* (“Garden of Purity regarding the Life of the Prophets, Kings and Caliphs”), written in the nastaliq style, on 25 sheets in total, including the attached partial translation into Russian (Arabographic Fund of the IOM RAS, B 655 (569a bis)).

The activity of rewriting texts enriched Faizkhanov himself, by expanding his erudition.

Unable to officially work at the university, Husain Faizkhanov also taught Turkish and Tatar languages privately to students of the Faculty of Oriental Languages, conducting classes in an apartment. Here he quickly gained a reputation among both colleagues and students. However, despite numerous appeals to the Ministry of Education from the leading metropolitan orientologists and the requests of the students of the faculty themselves, only from February 1858

«Хусаин Фаизханов преподает на Восточном факультете Санкт-Петербургского университета». Худ. Аврамова К. Б., 2023. Из коллекции ИД «Медина»

"Husain Faizkhanov teaches at the Oriental Faculty of St. Petersburg University." The painter is K. B. Avramova, 2023. From the collection of the publishing house "Medina"

(581a)), завершено ок. 1442 г. Фасихом Хавафи. Примерно 1866 г. датирована рукопись Х. Фаизханова раздела о династии Гуридов из сочинения персидского автора Мирхонда *Равдат ас-сафа фи сират ал-анбийя ва-л-мулк ва-л-хулафа* («Сад чистоты относительно жизни пророков, царей и халифов»), выполненная стилем насталик, всего 25 листов, включая приложенный частичный перевод на русский язык (Арабографичный фонд ИВР РАН, В 655 (569a bis)).

Деятельность по переписыванию текстов обогащала и самого Фаизханова, расширяя его эрудицию.

Не имея возможности официально работать в университете, Хусаин Фаизханов также занимался частным преподаванием турецкого и татарского языков студентам Факультета восточных языков, проводя занятия на квартире. Здесь он довольно быстро завоевал репутацию как среди коллег, так и среди студентов. Однако несмотря на многочисленные обращения в Министерство просвещения со стороны ведущих столичных востоковедов и прошения самих студентов факультета, только с февраля 1858 г. Хусаин Фаизханов смог

Husain Faizkhanov was able to start practical classes with students in the Turkish and Tatar languages within the walls of the university, but without salary. This could not solve his financial difficulties, but the energetic Husain found time and energy for other activities. Since the autumn of 1858, replacing the full-time university lecturer Arab Ahmad b. Husayn (taught since February 1856), He began teaching practical Arabic. As a result, H. Faizkhanov was teaching 5 lectures in Tatar and Turkish and 2 lectures in Arabic per week.

At the same time, H. Faizkhanov took an active part in the work of the Imperial Academy of Sciences. Especially close and productive was his interaction with the Turkologist V. V. Velyaminov-Zernov (1830–1904), the first Russian scientist elected to the Academy of Sciences (6 June 1858 he was elected as an adjunct).

From April to September 1858, within 4 months, Husain Faizkhanov was sent by the Academy of Sciences to the Moscow Main Archive of the Ministry of Foreign Affairs with an order to make copies of the texts of Turkic-language diplomatic documents. As a result of this trip, Husain rewrote

приступить к практическим занятиям со студентами турецким и татарским языками в стенах университета, однако без жалования. Это не могло решить его финансовых сложностей, но энергичный Хусаин нашел время и силы для другой деятельности. С осени 1858 г. замещая уехавшего на родину штатного университетского лектора-араба Ахмада б. Хусайна (преподавал с февраля 1856 г.), Х. Фаизханов приступил к преподаванию практического арабского языка. В итоге он вел 5 лекций по татарскому и турецкому и 2 лекции по арабскому языкам в неделю.

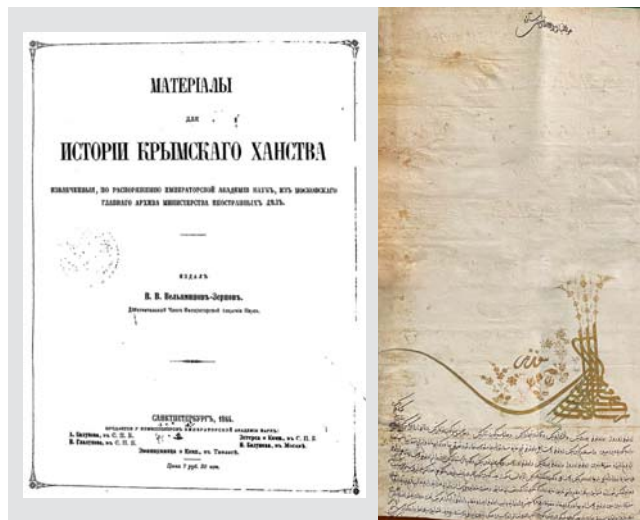
В то же время Х. Фаизханов активно принимал участие в работе Императорской Академии наук. Особенно тесным и продуктивным было его взаимодействие с тюркологом В. В. Вельяминовым-Зерновым (1830–1904), первым русским ученым, избранным в состав Академии наук (6 июня 1858 г. он был избран адъюнктом).

С апреля до сентября 1858 г., в течение 4 месяцев, Хусаин Фаизханов был командирован Академией наук в Московский главный архив Министерства иностранных дел с поручением сделать копии текстов тюркоязычных дипломатических документов. В результате этой поездки Хусаин переписал 378 документов вместо предполагаемых 275, таким образом выявив 103 новых документа, касающихся сношений Крыма с Российской империей, не вошедших в прежние реестры. Важным,

«Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные, по распоряжению Императорской Академии наук, из Московского главного архива Министерства иностранных дел», СПб., 1864.

Автор-составитель Х. Фаизханов.
Издатель В. В. Вельяминов-Зернов

"Materials for the history of the Crimean Khanate, extracted, by an order of the Imperial Academy of Sciences, from the Moscow Main Archive of the Ministry of Foreign Affairs", St. Petersburg, 1864.
Author-compiler H. Faizkhanov. Publisher V. V. Velyaminov-Zernov.

«Владимир Владимирович Вельяминов-Зернов».
Худ. Хасьянова Л. С., 2023.
Из коллекции ИД «Медина»

"Vladimir Vladimirovich Velyaminov-Zernov."
The painter is L. S. Khasyanova, 2023
From the collection of the publishing house "Medina"

378 documents instead of the expected 275, thus revealing 103 new documents relating to Crimea's relations with the Russian Empire, which were not included in the previous registers. An important, albeit incidental, result was also the establishment of a most interesting fact from the history of Russian diplomacy — the use of Uighur-written texts in the Turkic-Tatar language in the grand-princely offices of Moscow Rus (we are talking about the Charter of the Grand Duke of Moscow Vasily Vasilyevich of 1435 and the spiritual diploma of Princess Sophia 1453). In addition, Husain identified at least 58 texts, letters from Russian Caesars to the khans and sultans of Crimea, the emirs of Bukhara, the khans of Khiva, the Kalmyk khans, the rulers of the Caucasus and the Persian shahs.

The obtained research was highly appreciated by the leadership of the Academy of Sciences. The Commission of the Historical and Philological Department of the Imperial Academy of Sciences, consisting of academicians B. A. Dorn and A. A. Kunik, as well as an adjunct and V. V. Velyaminov-Zernov, decided on the need to publish the copied documents as a separate book, so that V. V. Velyaminov-Zernov. The publication took place in

хотя и попутным, результатом также стало установление интереснейшего факта из истории русской дипломатии — использования уйгуро-письменных текстов на тюрко-татарском языке в великокняжеских канцеляриях Московской Руси (речь идет о Жалованной грамоте великого князя московского Василия Васильевича 1435 г. и духовной грамоте княгини Софьи 1453 г.). Кроме того, Хусаин выявил не менее 58 текстов — писем русских царей ханам и султанам Крыма, эмирам Бухары, ханам Хивы, калмыцким ханам, правителям Кавказа и персидским шахам.

Полученные результаты получили высокую оценку руководства Академии наук. Комиссия историко-филологического отделения Императорской Академии наук в составе академиков Б. А. Дорна и А. А. Куника, а также адъюнкта и В. В. Вельяминова-Зернова приняла решение о необходимости издания скопированных документов отдельной книгой, чтобы было поручено В. В. Вельяминову-Зернову. Издание состоялось в 1864 г. в Санкт-Петербурге: работа вышла под названием «Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные по распоряжению Императорской Академии наук из Московского гласного архива Министерства иностранных дел». В том же году в Лейпциге был издан французский перевод работы. В работе были опубликованы тексты 378 документов — официальных государственных грамот, адресатами которых являются правители Польши и России. Наиболее ранний из них датируется 1520 г., а самый поздний — 1742 г. Этот сборник сохраняет фундаментальное значение для изучения истории Крымского ханства и крымскотатарского народа. Помимо этого, работа снабжена именным, географическим и терминологическим указателями, составленными Хусаином Фаизхановым. Общий объем книги составил 950 страниц, из которых, в сущности, 938 страниц составляют труд самого Хусаина Фаизханова. Поскольку Хусаин Фаизханов не был официальным сотрудником Академии наук, его имя не могло значиться на лицевой странице издания, однако он упомянут в предисловии, написанном В. В. Вельяминовым-Зерновым.

Тем не менее вклад Хусаина был оценен должным образом: 22 марта 1860 г. он был избран членом Императорского Русского Археологического общества, став, таким образом, первым татарин-мусульманином, удостоившимся этого статуса.

Этот год является важной хронологической чертой, после которой наблюдается собственный внутренний рост и расширение кругозора Х. Фаизханова.

Примерно в это время, ок. 1859 г., Фаизханов уже начинает приступать к опыту написания собственных

1864 in St. Petersburg: the work came out under the title “Materials for the history of the Crimean Khanate, extracted by the order of the Imperial Academy of Sciences from the Moscow public archive of the Ministry of Foreign Affairs.” In the same year, a French translation of the work was published in Leipzig. The work published the texts of 378 documents — official state letters, the addressees of which are the rulers of Poland and Russia. The earliest of them dates back to 1520, and the latest — 1742. This collection retains fundamental importance for studying the history of the Crimean Khanate and the Crimean Tatar people. In addition, the work is provided with nominal, geographical and terminological indexes compiled by Husain Faizkhanov. The total volume of the book is 950 pages, of which, in fact, 938 pages are the work of Husain Faizkhanov himself. Since Husain Faizkhanov was not an official employee of the Academy of Sciences, his name could not appear on the front page of the publication, but he is mentioned in the preface written by V. V. Velyaminov-Zernov.

Nevertheless, Husain’s contribution was duly appreciated: on March 22, 1860, he was elected a member of the Imperial Russian Archaeological Society, thus becoming the first Muslim Tatar to be awarded this status.

That year was an important chronological feature, after which H. Faizkhanov’s own internal growth and expansion of horizons are observed.

Around the year 1859, Faizkhanov was already beginning the experience of writing his own historical works. R. Mardanov in 2011, under the conditional title *Kyskach Tatar tarihi* (“A Brief History of the Tatars”), published a manuscript containing an unfinished work, which he attributed as a copy of the original work written by Husain Faizkhanov. Judging by this work, Husain realized then the lack of scientific elaboration of the issues of the history of the Volga Bulgars and Tatars, so he decided to undertake his own experience in creating such a work. His own subsequent research allowed him to reach a new level of disclosure of these topics. However, he hoped that the work on the Volga Bulgars would be written by Sh. Mardzhani, and he expressed his readiness to provide him with all possible assistance in that work. Through Faizkhanov, Sh. Mardzhani’s connections with St. Petersburg orientalists were established.

In the summer of 1860, on behalf of the Archaeological Society, Husain Faizkhanov was sent on a scientific mission to Kasimov (now the Ryazan governorate). The result of the trip was the copying of 29 Tatar inscriptions on tombstones. These and other materials were included in the study by V. V. Velyaminov-Zernov “Studies on the Kasimov Caesars and Princes” (Published in Proceedings of the Eastern

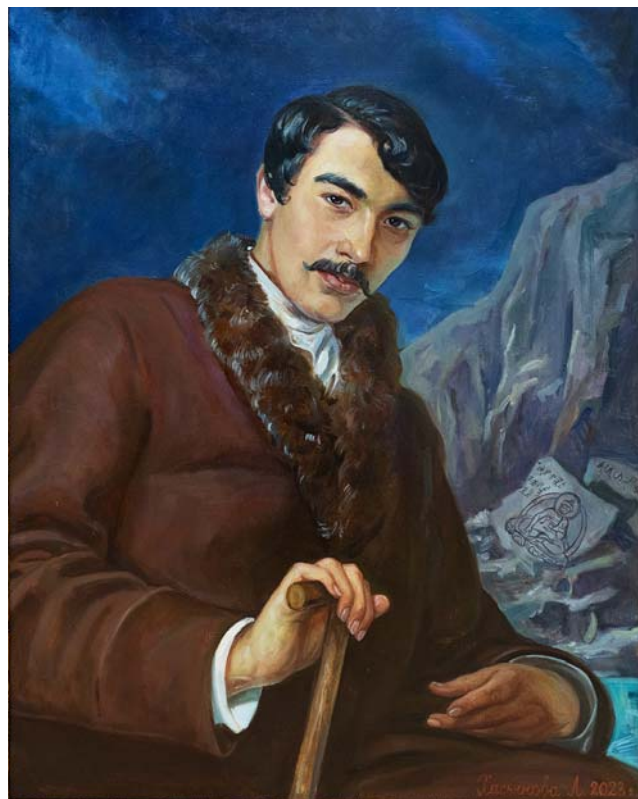

исторических трудов. Р. Марданов в 2011 г. под условным названием *Кыскача татар тарихы* («Краткая история татар») опубликовал рукопись, содержащую незаконченную работу, которую атрибутировал как копию с оригинального сочинения, писавшегося Хусайном Фаизхановым. Судя по этой работе, уже тогда Хусайн осознал недостаточную научную разработанность вопросов истории волжских булгар и татар, поэтому решил предпринять свой опыт создания такой работы. Собственные последующие исследования позволили ему выйти на новый уровень раскрытия этих тем. Однако он надеялся, что труд о волжских булгарах напишет Ш. Марджани, в чем выражал готовность оказывать ему всяческое содействие. Через Фаизханова установились связи Ш. Марджани с петербургскими востоковедами.

Летом 1860 г. по поручению Археологического общества Хусайн Фаизханов был направлен в научную командировку в Касимов (ныне – Рязанская обл.). Результатом поездки стало копирование 29 татарских надписей на надгробных камнях. Эти и другие материалы были включены в исследование В. В. Вельяминова-Зернова «Исследования о Касимовских царях и царевичах» (Издано в «Трудах Восточного Отделения Императорского Археологического общества». 1863–1866. Ч. IX–XI; 1887. Ч. XII; немецкий перевод вышел в Лейпциге в 1867 г.). Изыскания Хусайна оказались полезными и для его собственных будущих работ.

В 1861 г. университет командировал Фаизханова в Оренбургскую губернию с целью сбора лингвистического материала у казахского населения. Фаизханов посещал Оренбургский край в 1860 г., самостоятельно собирал в казахских аулах лингвистические, фольклорные и этнографические материалы. Во время этих научных командировок 1860–1861 гг. он сближается с казахскими просветителями Ибраем Алтынсариным (1841–1889) и Чоканом Валихановым (1835–1865). Он начинает собирать материал для планируемого «Казахско-русского словаря» и учебного пособия, которое сам предполагал издать под именем Ч. Валиханова. Неизвестно, какова была реакция на это предложение самого Ч. Валиханова, но ранняя смерть обоих ученых помешала этому замыслу. Тем не менее собранные материалы использовал тюрколог Л. З. Будагов (1812–1880), включив их в фундаментальный «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий со включением употребительнейших слов арабских и персидских» (Санкт-Петербург, 1869; 1871; т. I–II.).

Некоторые изменения происходят в этот период и в университетской деятельности Хусайна, которым,

«Чокан Валиханов»
Худ. Хасьянова Л. С., 2023.
Из коллекции ИД «Медина»

"Chokan Valikhanov"
The painter is L. S. Khasyanova, 2023
From the collection of the publishing
house "Medina"

Branch of the Imperial Archaeological Society. 1863–1866. Part IX–XI; 1887. Part XII; German translation appeared in Leipzig in 1867). Husain's research proved to be useful for his own future work.

In 1861, the university sent Faizkhanov to the Orenburg province in order to collect linguistic material from the Kazakh population. Faizkhanov visited the Orenburg region in 1860, independently collected linguistic, folklore and ethnographic materials in the Kazakh villages. During these scientific trips in 1860–1861, he became close to the Kazakh educators Ybyrai Altynsarin (1841–1889) and Shoqan Valikhanov (1835–1865). He began to collect material for the planned "Kazakh-Russian Dictionary" and a textbook, which he himself intended to publish under the name of Sh. Valikhanov. It is not known what was the reaction of Sh. Valikhanov himself to this proposal, but the early death of both scientists prevented this plan. Nevertheless, the collected materials were used by the turkologist L. Z. Budagov (1812–1880), including them in the fundamental "Comparative Dictionary of Turkish-Tatar Dialects with the Inclusion of the Most Common Arabic and Persian Words" (St. Petersburg, 1869; 1871; vol. I–II.).

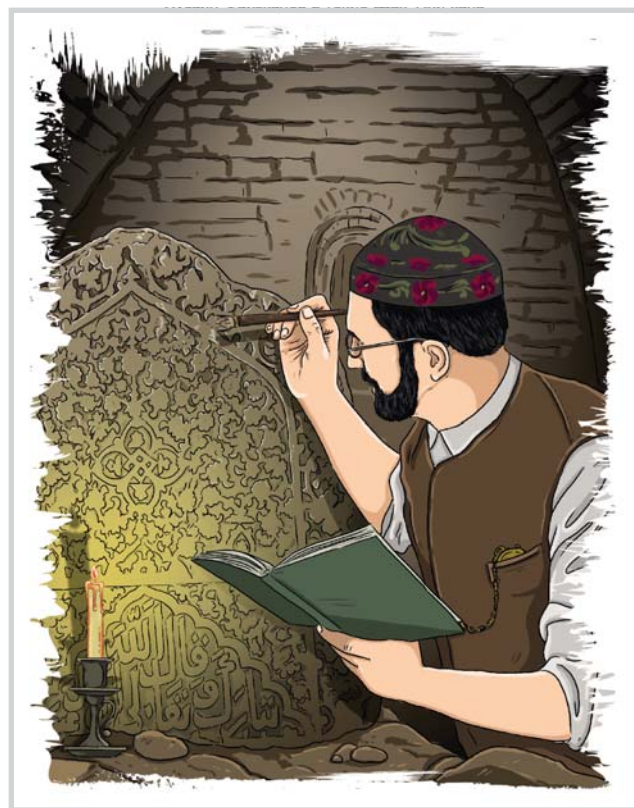
однако, способствовало печальное событие. В феврале 1861 г. скончался молодой штатный университетский учитель восточной каллиграфии Биньямин Аминов (1832–1861), на замещение этой должности по результатам конкурса прошла кандидатура Хусаина Фаизханова. Из-за сложностей, вызванных с временным закрытием университета в период с конца 1861 по осень 1862 г., он был утвержден в этой должности и, тем самым, официально зачислен в штат Факультета восточных языков только 3 ноября 1862 г.

Начиная с 1862 г. деятельность Х. Фаизханова становится еще более масштабной и плодотворной, выходя уже за рамки научной и образовательной деятельности.

Распределяя силы между преподаванием и выполнением поручений Академии наук, Хусаин не оставляет и личных интересов. Во время очередной его командировки в казахские аулы Оренбургского края, организованной университетским руководством, в апреле 1862 г. Хусаином на западном берегу Волги обнаружены три надгробных камня с болгарскими надписями. Занимаясь этим фактически попутно, по собственной инициативе, Хусаин скопировал и затем перевел их, предложив интерпретацию лексики на основе сопоставления с чувашским языком. Результатом стала единственная опубликованная при его жизни научная работа – статья «Три надгробных болгарских надписи» (в журнале «Известия Императорского археологического общества». СПб., 1863. Т. IV. С. 396–404, табл. I–III (прилож.)). Новаторский подход привел его к научному открытию, имевшему этапное значение для изучения болгарской эпиграфики и истории чувашского языка.

Накопление материалов по истории болгар и татар, совершенствование собственных исследовательских навыков в ходе общения с представителями научного сообщества привели к тому, что Хусаин начал подготовку собственных научных работ, уже превосходящих то, над чем он работал 1859–1860 гг. Хусаин занимался написанием сводной «истории династии Чингисидов», а также работ по истории Волжской Булгарии, Казанского и Касимовского ханств. Рукописи первых двух сочинений не обнаружены, другие два не были завершены. Однако те материалы, которые оказались впоследствии доступны современным исследователям, позволяют однозначно утверждать, что именно Фаизханов был основоположником национальной татарской историографии в этих областях, если понимать под этим именно научное историописание, а не компилирование источниковых данных в русле событийной истории.

Несмотря на то, что собственные труды Хусаина Фаизханова не увидели свет ни при его жизни, ни

«Хусаин Фаизханов в текие
Шах-Али хана»
Худ. Нуриев Л., 2023.
Из коллекции ИД «Медина»

"Husain Faizkhanov in the ages
of Shah-Ali Khan"
The painter is L. Nuriev, 2023.
From the collection of the publishing
house "Medina"

Some changes occurred during this period in Husain's university activities, which, however, were facilitated by a sad event. In February 1861, a young full-time university teacher of oriental calligraphy, Binyamin Aminov (1832–1861), died; Husain Faizkhanov was nominated to fill this post based on the results of a competition. Due to the difficulties caused by the temporary closure of the university in the period from the end of 1861 to the autumn of 1862, he was approved in this position and thus officially enrolled in the staff of the Faculty of Oriental Languages only on November 3, 1862.

Since 1862, the activities of H. Faizkhanov became even more ambitious and fruitful, going beyond the scope of scientific and educational activities.

Distributing forces between teaching and fulfilling the instructions of the Academy of Sciences, Husain did not leave his personal interests. During his next business trip to the Kazakh villages of the Orenburg region, organized by the university leadership, in April 1862, Husain discovered three tombstones with Bulgar inscriptions on the western bank of the Volga. While actually doing this along the

в последующие ближайшие годы, когда они как никогда могли быть актуальны, какая-то часть его мыслей, обсуждавшихся в переписке с Ш. Марджани, а также, однозначно, некоторые материалы нашли отражение в работах Ш. Марджани: историческом сочинении *Мустафад ал-ахбар фи ахвал Казан ва Булгар* («Изучение известий о состоянии Казани и Булгара», Казань, 1885; 1890. Ч. I–II) и 6-томном библиографическом словаре *Вафиййат ал-аслаф ва тахиййат ал-ахлаф* («Даты смерти предшественников и их приветствия потомству»; в 1889 г. было издано только введение). Среди них – видение этногенеза татарского народа, значительное место в котором уделяется смешению финно-угорских и тюркских элементов. Это идея Фаизханова, в которой он смог убедить Ш. Марджани.

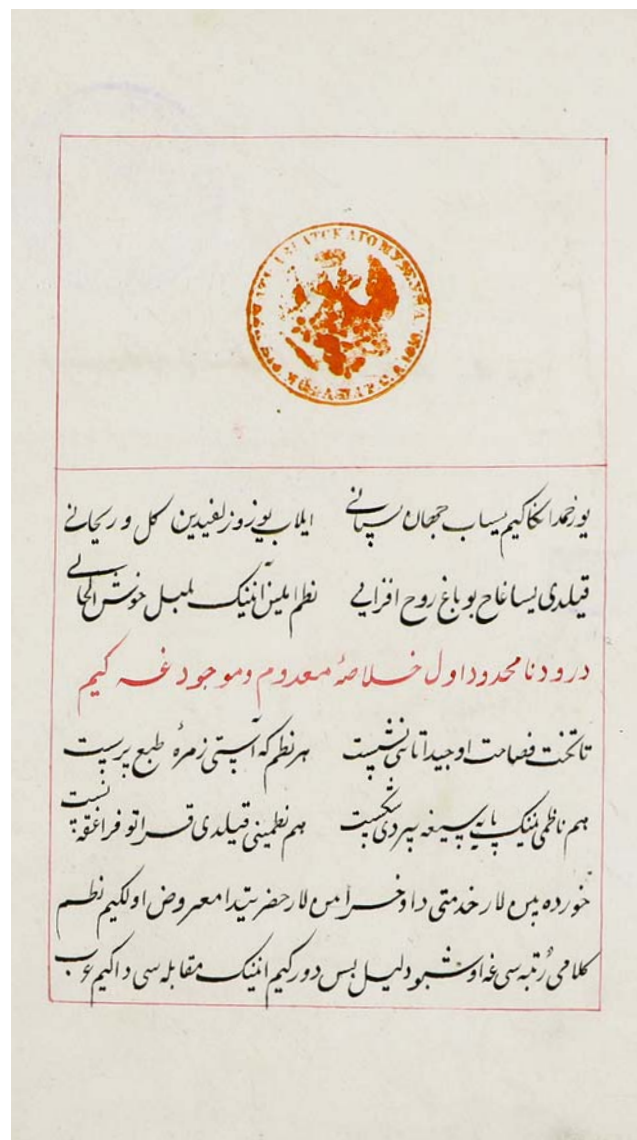
Исторические взгляды Хусаина Фаизханова полностью соответствуют современной его эпохе методологии исторической науки. В подходе к историческим сведениям он умело сочетал критические методы традиционной мусульманской текстологии и подходы методологии европейского научного источниковедения, вырвавшись из типичной для мусульманской историографии практики компилирования и составления пространственных комментариев и супракомментариев на труды предшественников. Он продуктивно использовал данные письменных источников, свидетельства археологии, этнографии, лингвистики, фольклора.

Хусаин Фаизханов отметился не только как филолог и историк (совмещая эти амплуа), но и как лингвист. К началу нового 1862–1863 гг. учебного года он подготовил для студентов пособие по изучению татарского языка, интегрировав личный преподавательский опыт и разработав собственную структуру, отличавшуюся в сравнении с имевшимися работами подобного плана. В 1862 г. он издает «Краткую грамматику татарского языка» в литографическом виде. В качестве приложения Хусаин снабдил работу хрестоматией для чтения, включавшей тексты на разных родственных литературных языках: «Калила и Димна» в его собственном переводе на поволжский тюрки (старотатарский) с арабского языка, Грамоту крымского хана Джанибек-Гирея (XVII в.) на крымскотатарском языке, отрывок из *Маджалис ан-нафаис* Мир Алишера Навои на среднеазиатском тюрки (чагатайском), а также отрывки из частных писем. Даже после выхода в свет этого издания Хусаин Фаизханов продолжал совершенствовать свою работу. В марте 1865 г. им было подготовлено второе учебное пособие для студентов, также на русском языке. К сожалению, это сочинение не доступно науке. Предполагается, что эти материалы были использованы его младшим

way, on his initiative, Husain copied and then translated them, offering an interpretation of the vocabulary based on a comparison with the Chuvash language. The result was the only scientific work published during his lifetime – the article “Three tombstone Bulgar inscriptions” (in the journal “News of the Imperial Archaeological Society”. St. Petersburg, 1863. Vol. IV. P.396–404, table I–III (appendix)). An innovative approach led him to a scientific discovery, which was of landmark importance for the study of the Bulgar epigraphy and the history of the Chuvash language.

Отрывок из *Маджалис ан-нафаис*
Мир Алишера Навои.
Арабографичный фонд ИБР РАН,
№1864. В270 (а 281)

An excerpt from "The Majalis an-Nafais"
of Mir AliShir Nava'i. Arabographic Fund of
the IOM RAS, No. 1864. B 270 (a 281)

Фаизханов Абд ал-Аллам Фаизханович (1850–1910) — единокровный брат Х. Фаизханова, выдающийся татарский общественный деятель, историк, востоковед, теолог.
Худ. Хасьянова Л. С., 2023.
Из коллекции ИД «Медина»

Faizkhanov Abd Al-Allam Faizkhanovich (1850–1910) — H. Faizkhanov's half-brother, an outstanding Tatar public figure, historian, orientalist, theologian. The painter is L. S. Khasyanova, 2023. From the collection of the publishing house "Medina"

братом, Абд ал-Алламом Фаизхановым (1850–1910), который каким-то образом интегрировал их в собственную грамматику татарского языка, изданную на татарском языке, под названием *Татар телигэ къыскача гыйльми сарыф* («Краткая грамматика татарского языка», Казань, 1887).

25 февраля 1864 г., спустя десять лет после прибытия в Санкт-Петербург, Хусаин Фаизханов наконец был официально утвержден в звании лектора Факультета восточных языков. Его карьера развивалась удачно, а масштабы деятельности расширились

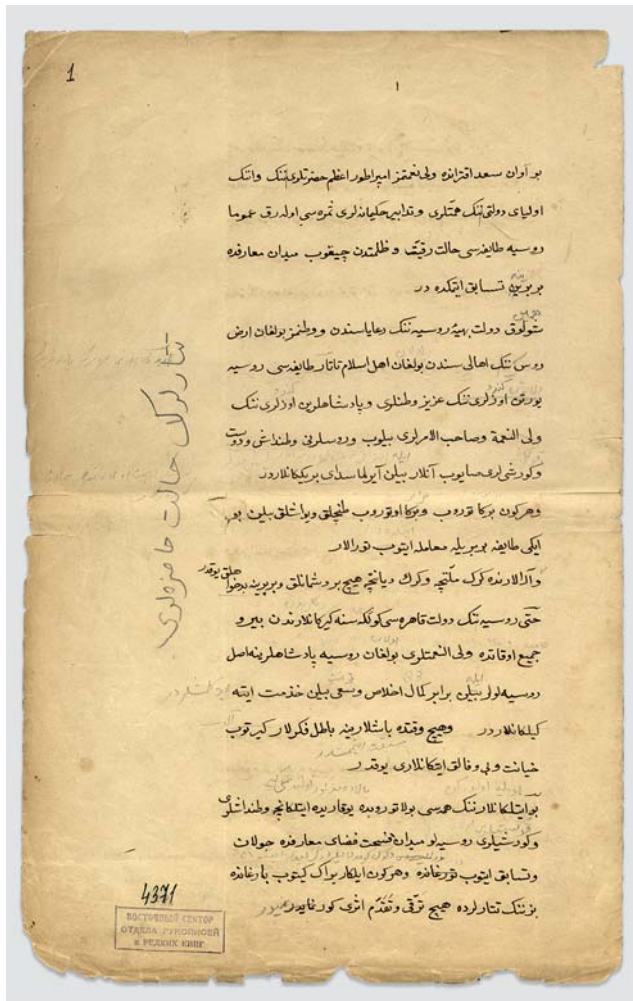
Занимаясь наукой и преподаванием, Хусаин Фаизханов не отстранялся от общественной жизни, будучи обеспокоен участием и перспективами российской уммы. Зимой 1862–1863 гг. Фаизханов написал программную работу *Олуг мадраса* («Высшее медресе»), в 1865 г. планировал завершить смежное с ним

The accumulation of materials on the history of the Bulgars and Tatars, the improvement of his research skills in the course of communication with representatives of the scientific community led to the fact that Husain began to prepare his own scientific works, already surpassing what he worked on in 1859–1860. Husain was engaged in writing a summary “History of the Chinggisid dynasty”, as well as works on the history of the Volga Bulgaria, the Kazan and Kasimov khanates. Manuscripts of the first two compositions have not been found, the other two have not been completed. However, the materials that later turned out to be available to modern researchers make it possible to unequivocally state that it was Faizkhanov who was the founder of the national Tatar historiography in these areas, if we mean scientific historiography, and not compilation of source data in line with event history.

Despite the fact that Husain Faizkhanov’s own works did not see the light either during his lifetime nor in the coming after years, when they could be more relevant than ever, some part of his thoughts are discussed in correspondence with Sh. Mardzhani, and also, unambiguously, some materials, are reflected in the works of Sh. Mardzhani: the historical work *Mustafad al-akhbar fi ahwal Kazan wa Bulgar* (“Studying the news about the state of Kazan and Bulgar”, Kazan, 1885; 1890. Part I–II) and 6-volume bibliographic dictionary *Wafiyat al-aslaf wa tahiyyat al-ahlaf* (“Dates of the death of predecessors and their greetings to posterity”; in 1889, only an introduction was published). Among them is a vision of the ethnogenesis of the Tatar people, in which a significant place is given to a mixture of Finno-Ugric and Turkic elements. This is Faizkhanov’s idea, in which he was able to convince Sh. Mardzhani.

The historical views of Husain Faizkhanov fully correspond to the methodology of historical science of his modern era. In his approach to historical information, he skillfully combined the critical methods of traditional Muslim textual criticism and the approaches of the methodology of European scientific source studies, breaking away from the practice of compiling and compounding lengthy commentaries and supracommentaries on the works of his predecessors, typical of Muslim historiography. He productively used data from written sources, evidence from archeology, ethnography, linguistics, and folklore.

Husain Faizkhanov was distinguished not only as a philologist and historian (combining these roles), but also as a linguist. By the beginning of the new 1862–1863. academic year, he prepared a manual for the study of the Tatar language for students, integrating personal teaching experience and developing his own structure, which differed in comparison with the existing works of a similar plan. In 1862, he published a “Short Grammar of the Tatar

Отрывок из сочинения Х. Фаизханова
Олуғ мадраса («Высшее медресе»);
КФУ, ИБ им. Н. И. Лобачевского
Отдел рукописей и редких книг.
Инв. № 4371. Л. 1а.

An excerpt from H. Faizkhanov's essay
Oluğ Madrasa ("Higher Madrasah").
KFU, Scientific Library named after
N. I. Lobachevsky
Department of Manuscripts and Rare
Books. Inventory No. 4371. L. 1a.

по содержанию, но более теоретическое и направленное, видимо, на широкий круг лиц сочинение *Рисала* («Послание»). Ни одна из этих работ не была издана при жизни Х. Фаизханова, но первые две упомянутые были известны Ш. Марджани, который даже планировал их издание.

Фаизханов обратил внимание на проблемы мусульманского образования в стране, подойдя к ним комплексно. Он выступал за организацию системы всестороннего образования мусульманских религиозных деятелей путем введения в программу медресе светских дисциплин и изучения русского языка. По первоначальной задумке планировалось основание таких медресе в крупных городах империи, где проживает

Language" in lithographic form. As an appendix, Husain supplied the work with an anthology for reading, which included texts in various related literary languages: "Kalila and Dimna" in his own translation into the Volga Turki (Old Tatar) from Arabic, the Letter of the Crimean Khan Janibek Giray (XVII century) in the Crimean Tatar language, an excerpt from *the Majalis nafais of Mir AliShir Nava'i* in Central Asian Turki (Chagatai), as well as excerpts from private letters. Even after the publication of this edition, Husain Faizkhanov continued to improve his work. In March 1865 he prepared a second textbook for students, also in Russian. Unfortunately, this essay is not accessible to science. It is assumed that these materials were used by his younger brother, Abd Al-Allam Faizkhanov (1850–1910), who somehow integrated them into his own grammar of the Tatar language, published in the Tatar language, under the name *Tatar telig kyskacha gylmi saryf* ("Brief grammar of the Tatar language, Kazan, 1887).

On February 25, 1864, ten years after arriving in St. Petersburg, Husain Faizkhanov was finally officially approved as a lecturer at the Faculty of Oriental Languages. His career developed successfully, and the scope of activities expanded.

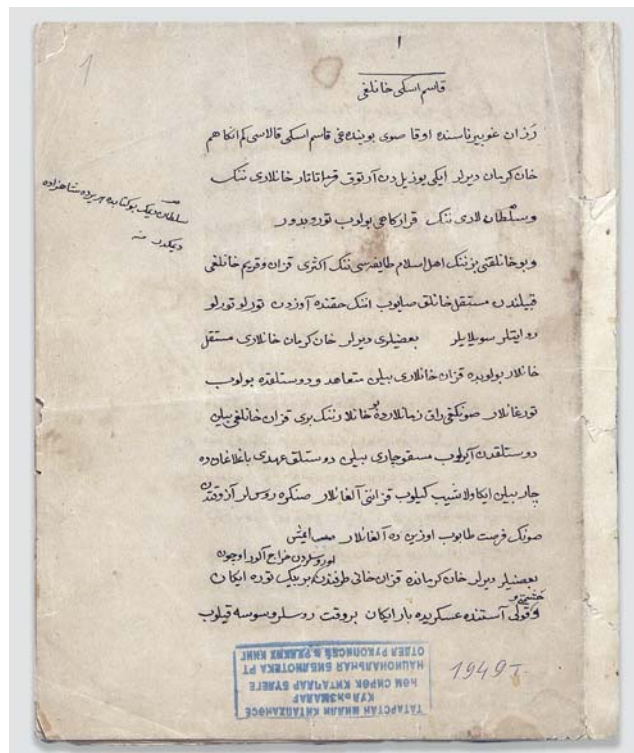
Being engaged in science and teaching, Husain Faizkhanov did not move away from public life, being concerned about the fate and prospects of the Russian Ummah. In the winter of 1862–1863 Faizkhanov wrote the program work *Oluğ madrasa* ("Higher madrasah"), in 1865 he planned to complete the work *Risala* ("Message"), adjacent to the program in content, but more theoretical and apparently aimed at a wide range of people. None of these works was published during the life of H. Faizkhanov, but the first two mentioned were known to Sh. Mardzhani, who even planned their publication.

Faizkhanov drew attention to the problems of Muslim education in the country, approaching them comprehensively. He advocated organizing a comprehensive education system for Muslim religious figures by introducing secular disciplines into the madrasah program and studying the Russian language. According to the initial idea, it was planned to establish such madrasahs in large cities of the empire, where a significant number of the Muslim population lives (Orenburg, Semipalatinsk, Troitsk, Astrakhan, Bakhchisaray, Ufa, Kazan), in the future they should have been extended to other settlements. Without questioning the obligatory study of the Arabic language, Faizkhanov insisted on the primary study of the native Tatar language by shakirds, and only after that should the study of foreign languages – Arabic, Persian, Turkish, Russian, French and German. He considered it necessary to translate into Tatar language the main works on Muslim theology and law, as well as other sciences, in order to teach them in native language.

значительное число мусульманского населения (Оренбург, Семипалатинск, Троицк, Астрахань, Бахчисарай, Уфа, Казань), в дальнейшем должно было следовать их распространение на другие населенные пункты. Не ставя под сомнение обязательное изучение арабского языка, Фаизханов настаивал на первостепенном изучении шакирдами родного татарского языка, и только после этого должно было следовать изучение иностранных языков — арабского, персидского, турецкого, русского, французского и немецкого. Он считал необходимым перевести на татарский язык основные труды по мусульманской теологии и праву, а также другим наукам, чтобы осуществлять их преподавание на родном языке.

По задумке Фаизханова, на высших ступенях получения образования обучающиеся должны были выбрать направление: шариатское, связанное с углубленным изучением арабского и персидского языков, религиозных предметов, либо светское, подразумевающее овладение шакирдами французским и немецким языками, углубленное изучение светских наук, с возможностью дальнейшего поступления в высшие учебные заведения. Таким образом, Фаизханов выступил автором концепции, которая охватила как религиозные, так и общегуманитарные и светские науки. Согласно его мысли, функции учебного заведения данного типа должны способствовать повышению эффективности развития самих мусульман.

Разработанный Фаизхановым проект реформы медресе, по некоторому предположению, был затем в какой-то степени (возможно, при содействии Ш. Марджани) использован В. В. Радловым (1837–1918), который, занимая в 1871–1884 гг. должность инспектора татарских, башкирских и киргизских мусульманских школ Казанского учебного округа, в 1873–1874 гг. инициировал создание в Казани Татарского учительского института для подготовки учителей для высших магометанских училищ (медресе). Проект «Положения Татарского учительского института» был в итоге отклонен Министерством народного просвещения, однако В. В. Радлов добился открытия в 1876 г. Казанской татарской учительской школы, где велось образование на русском языке. Ш. Марджани, занявший там место преподавателя вероучения (в 1876–1884 гг.), смог на практике воплотить передовую образовательную программу. Впоследствии в более оформленном виде идея реформирования мусульманского образования получила воплощение в результате деятельности И. Гаспринского (1851–1914), который смог с начала 1881 г. реализовать разработанную им новометодную учебную программу на базе медресе Зынджырлы в Бахчисарае

Отрывок из труда Х. Фаизханова «Касимский ханлыгы» («Касимовское ханство»). КФУ, НБ им. Н. И. Лобачевского Отдел рукописей и редких книг. Инв. №1949 т. Л. 1а.

An excerpt from the work of H. Faizkhanov "Kasim Khanlygy" ("Kasim Khanate"). KFU, Scientific Library named after N. I. Lobachevsky Department of Manuscripts and Rare Books. Inventory No. 1949 t. L. 1a.

As conceived by Faizkhanov, at the highest levels of education, students had to choose a direction: Sharia, associated with an in-depth study of Arabic and Persian languages, religious subjects, or secular, implying the mastery of French and German by shakirds, an in-depth study of secular sciences, with the possibility of further admission to higher educational institutions. Thus, Faizkhanov was the author of the concept, which covered both religious and general humanitarian and secular sciences. According to his idea, the functions of an educational institution of this type should contribute to increasing the efficiency of the development of Muslims themselves.

The draft of the madrasah reform, developed by Faizkhanov, according to some assumption, was then to some extent (perhaps with the assistance of Sh. Mardzhani) used by V. V. Radlov (1837–1918), who was in 1871–1884 in the position of inspector of Tatar, Bashkir and Kyrgyz Muslim schools of the Kazan educational region. In 1873–1874 V. V. Radlov initiated the creation of the Tatar Teachers' Institute for the training of teachers for higher Mohammedan schools (madrasahs) in Kazan. The draft "Regulations of the Tatar Teachers' Institute" was eventually rejected by the Ministry of Public

и инициировавшего массовое открытие заведений подобного плана.

Хусаин Фаизханов одним из первых татар-мусульман выдвинул идею основания печатного издания на татарском языке – газеты или журнала, – которое знакомо бы российских мусульман с положением дел в других частях мусульманского мира: Стамбуле, Каире, Тегеране и несло цели просвещения народа. Неоднократные попытки Х. Фаизханова совместно с его бывшим студентом, публицистом и исследователем П. И. Пашино (1836–1891) издавать в Санкт-Петербурге газету или журнал на татарском языке не получили успеха (известно несколько проектов: в 1859–1862 гг. газета «Чулпан» («Планета»), в 1862–1863 гг. газета «Таң йолдызы» («Утренняя звезда»), в 1864–1865 гг. журнал «Файда» («Польза»)). Фаизханов был одним из подписантов представления от 1865 г. об основании и издании востоковедческого общественно-политического печатного органа «Азиатское обозрение», направленного руководством университета. Среди других подписантов значились 6 профессоров и 1 доцент, каждый из которых был крупным ученым, но идея также осталась невоплощенной. Хусаин Фаизханов, таким образом, предвосхитил идеи И. Гаспринского, который организовал в Бахчисарае издание газеты «Тарджеман» («Переводчик»), выходящей с 1883 по 1918 г., сначала на русском и крымскотатарском языке, а с 1905 г. – только на крымскотатарском языке, оставаясь до этого года единственным печатным органом тюркоязычного и, шире, в целом мусульманского населения в стране.

Хусаин Фаизханов не был удовлетворен печатной продукцией мусульманской литературы, содержащей опечатки и отличающейся низким качеством бумаги и переплета, из-за чего выпускаемые книги быстро приходили в негодность. В своих программных работах Х. Фаизханов обосновывал необходимость создания при реформированном медресе собственной типографии, осуществлявшей бы качественное издание необходимой мусульманской литературы. Среди планов Х. Фаизханова было и создание при медресе собственных печатных органов. Он всецело поддерживал Ш. Марджани, который в 1866 г. был официально назначен от ОМДС на должность цензора текста Корана, в необходимости сличения текста Корана по списку мусхафа халифа Усмана (Расм усмани) при подготовке печатного издания.

Сырой петербургский климат, тяжелые условия проживания и большие нагрузки подорвали здоровье Х. Фаизханова, который до самых последних своих дней не прекращал работы. Весной 1866 г. он отправился в свою последнюю

Education, but V. V. Radlov managed to open the Kazan Tatar Teachers' School in 1876, where education was conducted in Russian. Sh. Mardzhani, who took the place of a teacher of the doctrine there (in 1876–1884), was able to put into practice an advanced educational program. Subsequently, in a more formalized form, the idea of reforming Muslim education was embodied as a result of the activities of I. Gasprinsky (1851–1914), who, from the beginning of 1881, was able to implement the new method curriculum developed by him on the basis of the Zyndzhyrly madrasah in Bakhchisarai and initiated the mass opening of institutions of this kind.

Husain Faizkhanov, one of the first Muslim Tatars, who put forward the idea of founding a printed publication in the Tatar language – a newspaper or a magazine – which would acquaint Russian Muslims with the state of affairs in other parts of the Muslim world: Istanbul, Cairo, Tehran, and carry the goal of enlightening the people. Repeated attempts by H. Faizkhanov, together with his former student, publicist and researcher P. I. Pashino (1836–1891), to publish a newspaper or magazine in the Tatar language in St. Petersburg were not successful (several projects are known: in 1859–1862. newspaper “Chulpan” (“Planet”), in 1862–1863 newspaper “Tan Yolduzu” (“Morning Star”), in 1864–1865 magazine “Fayda” (“Benefit”)). Faizkhanov was one of the signatories of the submission of 1865 on the founding and publication of the Oriental socio-political printed organ “Asiatic Review”, directed to the leadership of the university. Among the other signatories were 6 professors and 1 associate professor, each of whom was a prominent scientist, but the idea also remained unrealized. Husain Faizkhanov, thus, preceded the ideas of I. Gasprinsky, who organized the publication of the newspaper “Tarjeman” (“Translator”) in Bakhchisarai, published from 1883 to 1918, first in Russian and Crimean Tatar language, and since 1905 – only in the Crimean Tatar language, remaining until this year the only printed organ of the Turkic-speaking and, more broadly, the Muslim population in general in the country.

Husain Faizkhanov was not satisfied with the printed matter of Muslim literature, which contained misprints and poor quality paper and binding, which caused the published books to quickly fall into disrepair. In his programmatic works, H. Faizkhanov substantiated the need to create his own printing house under the reformed madrasah, which would carry out high-quality publication of the necessary Muslim literature. Among the plans of H. Faizkhanov was the creation of their own printed organs at the madrasah. He fully supported Sh. Mardzhani, who in 1866 was officially appointed by the OMSA to the position of censor of the text of the Qur'an, in the need to compare the text of the Qur'an according to the Mushaf of Caliph Usman (Rasm Usmani) during the edition preparation.

Могила Х. Фаизханова (1823–1866) в селе Сафаджай (Нижегородская область). Мемориал открыт в 2023 г.

The grave of H. Faizkhanov (1823–1866) in the village of Safadzhay (Nizhny Novgorod Governorate). The memorial was opened in 2023

командировку – в Оренбургскую губернию, рассчитывая собрать там дополнительные материалы для словаря казахского языка. Однако обострение болезни не позволило ему выполнить научные задачи. Он умер 28 августа (по старому стилю), 9 сентября, 1866 г. в родном ауле, где провел последние 4 месяца своей жизни, сражаясь с болезнью. 🌟

The damp St. Petersburg climate, difficult living conditions and heavy workloads undermined the health of H. Faizkhanov, who did not stop working until his very last days. In the spring of 1866, he went on his last business trip to the Orenburg province, hoping to collect additional materials there for a dictionary of the Kazakh language. However, the exacerbation of the disease did not allow him to perform scientific tasks. He died on August 28 (Old Style dates), September 9, 1866 in his native village, where he spent the last 4 months of his life fighting the disease. 🌟

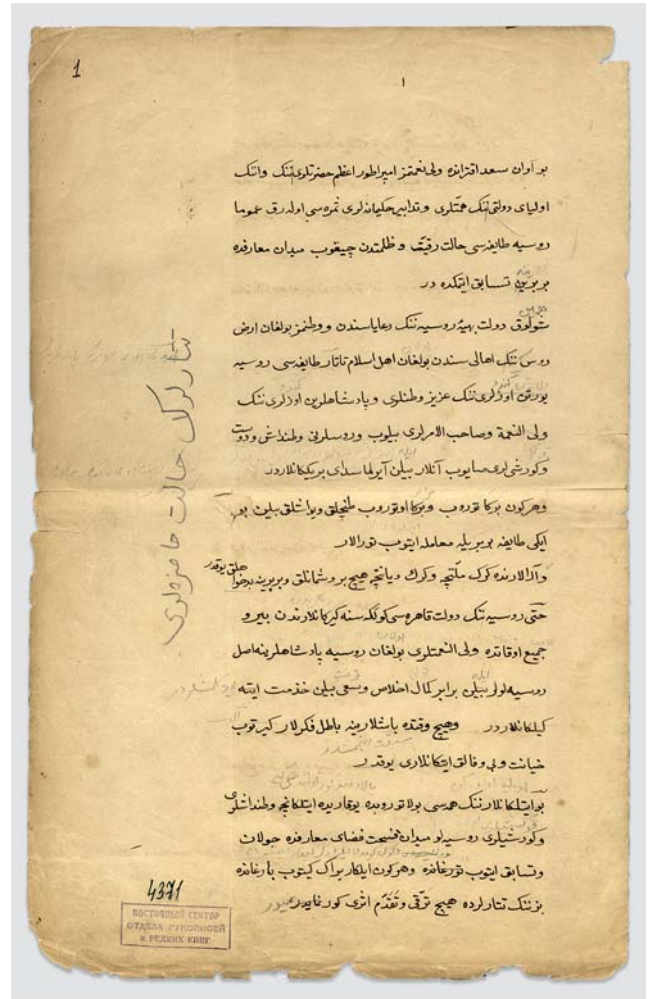
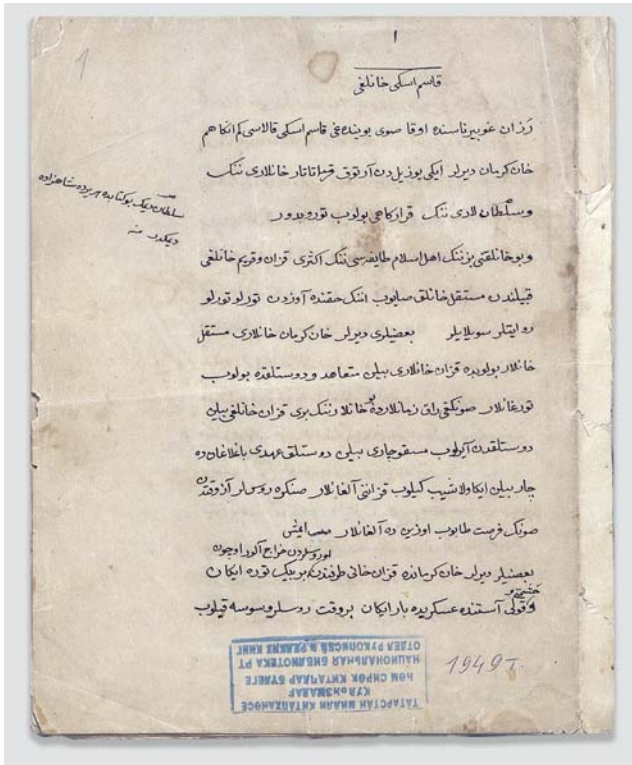
قبر حسين بن فيض خان في قرية صقّادجاي (منطقة نيچني نوفغورود)
تم افتتاح النصب التذكاري في عام 2023

المناخ الرطب في سانت بطرسبورغ، والظروف المعيشية الصعبة وأعباء العمل الثقيلة قوضت صحة حسين بن فيض خان، الذي لم يتوقف عن العمل حتى أيامه الأخيرة. في ربيع عام 1866م، ذهب في آخر رحلة عمل له إلى مقاطعة أورينبورغ، على أمل جمع مواد إضافية هناك لقاموس اللغة الكازاخية. ومع ذلك، فإن تفاقم المرض لم يسمح له بأداء المهام العلمية. وتوفي في 28 أغسطس (حسب التقويم القديم)، 9 سبتمبر 1866م في قريته، حيث أمضى الأشهر الأربعة الأخيرة من حياته في محاربة المرض. ❁

الإسلامي، والتي احتوت على أخطاء مطبعية وكانت أوراقها وأغلفتها ذا جودة رديئة، مما تسبب في تلف الكتب المنشورة بسرعة. في أعماله البرنامجية، أثبت حسين بن فيض خان الحاجة إلى إنشاء مطبعة خاصة به في إطار المدرسة الإسلامية التي تم إصلاحها، والتي من شأنها أن تقوم بنشر عالي الجودة للأدب الإسلامي الإلزامي. من بين خطط حسين بن فيض خان إنشاء هيئات طباعة خاصة بهم في المدرسة. لقد أيد بالكامل شهاب الدين مرجاني، الذي تم تعيينه رسميًا عام 1866م من قبل الجمعية المحمدية في أورينبورغ في منصب مراجع نص القرآن، لضرورة مقارنة نص القرآن وفقًا لمصحف الخليفة عثمان (رسم عثمان) عند إعداد المصاحف للطبع.

المحاولات المتكررة التي قام بها حسين بن فيض خان مع تلميذه السابق والكاتب والباحث ب. إ. باشينو (1836م-1891م) لإصدار صحيفة أو مجلة باللغة التترية في سانت بطرسبورغ (عُرفت عدة مشاريع: في 1859م-1862م. صحيفة «جوليان» «الكوكب»)، في 1862م-1863م صحيفة «تاك يولدوزي» («نجمة الصباح»)، في 1864م-1865م مجلة «فائدة» («بولزا»). كان بن فيض خان أحد الموقعين 1865م على طلب عام بشأن تأسيس وإصدار جهاز الطبع الاجتماعي والسياسي الشرقي «المراجعة الآسيوية»، الموجه إلى قيادة الجامعة. وكان من بين الموقعين الآخرين 6 أساتذة وأستاذ مشارك واحد، كان كل منهم عالماً بارزاً، لكن الفكرة أيضاً ظلت غير محققة. وهكذا، سبق حسين بن فيض خان أفكار إسماعيل غاسبرينسكي الذي نظم في باخشيساراي إصدار صحيفة «ترجمان»، التي نُشرت في الفترة من 1883م إلى 1918م، أولاً باللغة الروسية وبلغت تثار القرم، ومنذ عام 1905م- فقط بلغة تثار القرم، وظلت حتى ذلك العام المطبوع الوحيد للسكان الناطقين بالتركية، وعلى نطاق أوسع، لجميع السكان المسلمين في البلاد. لم يكن حسين بن فيض خان راضياً عن المطبوعات الخاصة بالأدب

مقتطف من عمل حسين بن فيض خان "قاسم خانليجي" ("خانة قاسيموف").
جامعة قازان الحكومية، مكتبة لوباتشيفسكي العلمية، قسم المخطوطات والكتب النادرة، رقم 1a. L. 1949t

مقتطف من مقالة حسين بن فيض خان بعنوان أولوغ مدرسة ("المدرسة العليا").
جامعة قازان الحكومية، مكتبة لوباتشيفسكي العلمية، قسم المخطوطات والكتب النادرة، رقم 1a. L. 4371

الروسية. شهاب الدين مرجاني، الذي كان يعمل أستاذاً للعقيدة هناك (1876م-1884م)، تمكن من تطبيق برنامج تعليمي متقدم. بعد ذلك، في شكل أكثر رسمية، تجسدت فكرة إصلاح التعليم الإسلامي كنتيجة لأنشطة إسماعيل غاسبرينسكي (1851م-1914م)، الذي تمكن منذ بداية عام 1881م من تنفيذ البرنامج الجديد الذي طوره هو بنفسه بناءً على مدرسة زينجيرلي في باخشيساراي وبدأ الانفتاح الجماعي للمؤسسات لخطه مماثلة. حسين بن فيض خان، أحد أوائل التتار المسلمين، الذين طرحوا فكرة تأسيس مؤلف يُطبع باللغة التترية - صحيفة أو مجلة - لتعريف المسلمين الروس بالأوضاع في مناطق العالم الإسلامي الأخرى: إسطنبول والقاهرة وطهران ويحمل هدف تثقيف الناس وتنويرهم. لم تنجح

عبد العلام بن فيض خان (1850-1910) الأخ غير الشقيق لحسين بن فيض خان، وهو شخصية عامة تترية بارزة ومؤرخ ومستشرق وعالم دين. رسم الصورة ل.س. حسيانوف، 2023. من مجموعة دار النشر "مدينة"

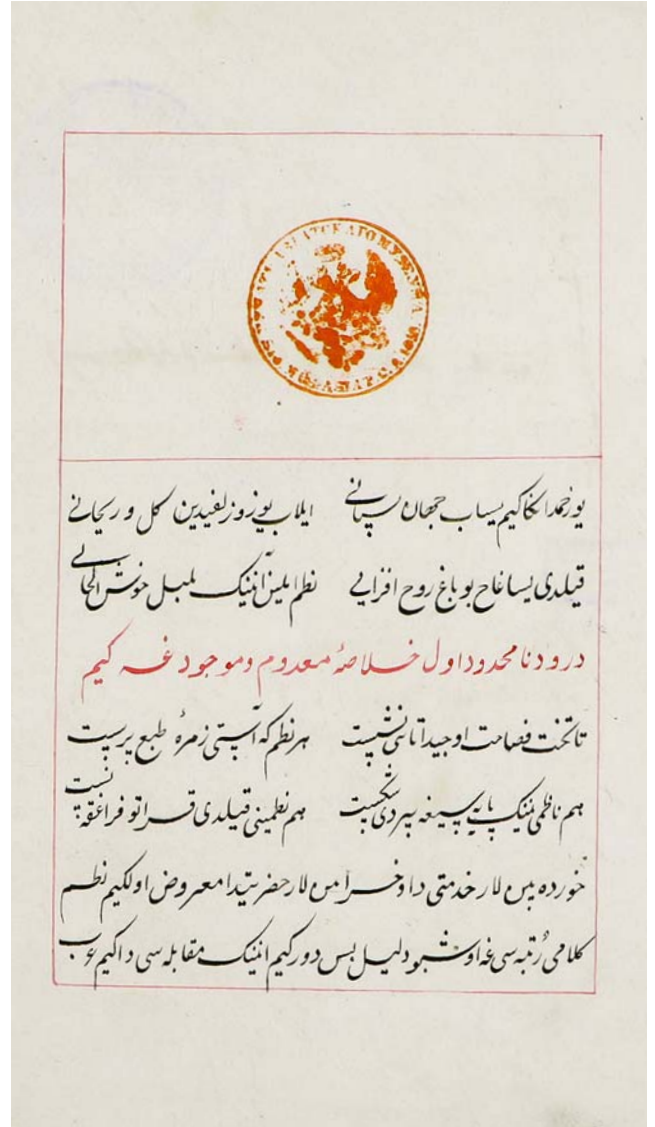
للفرنسية والألمانية، مع الدراسة المتعمقة للعلوم الدينية، مع إمكانية القبول في مؤسسات التعليم العالي. وهكذا، كان بن فيض خان مؤلف المفهوم، الذي غطى كلاً من العلوم الدينية والإنسانية العامة والدينية. وبحسب فكرته، فإن مهام المؤسسات التعليمية من هذا النوع ينبغي أن تسهم في زيادة كفاءة تنمية المسلمين أنفسهم.

كان مشروع إصلاح المدارس الذي طوره بن فيض خان، وفقاً لبعض الافتراضات، كان إلى حد ما (ربما بمساعدة شهاب الدين مرجاني) يستخدمه ف.ف. رادولوف (1837م-1918م) الذي شغل منصب مفتش مدارس التتار والبشكير والقيريغيز الإسلامية في دائرة قازان التعليمية في 1873م-1874م وبإدارة إنشاء معهد المعلمين التتار لتدريب المعلمين في المدارس المحمدية العليا في قازان. رفضت وزارة التعليم الشعبي مشروع «لوائح معهد المعلمين التتار» في النهاية، لكن ف.ف. رادولوف تمكن من تحقيق افتتاح مدرسة المعلمين التتار في قازان في عام 1876م، حيث كان التعليم باللغة

على دراسة الـ شاكيرد الأولية للغة التتية الأصلية، وبعد ذلك فقط يجب عليهم دراسة اللغات الأجنبية — العربية والفارسية والتركية والروسية والفرنسية والألمانية. واعتبر أنه من الضروري ترجمة الأعمال الرئيسية في علم الإلهيات والشريعة الإسلامية إلى اللغة التتية، بالإضافة إلى العلوم الأخرى، من أجل تعلمها باللغة الأم.

وفقاً لتصوير بن فيض خان، يجب على طلاب مستويات التعليم العالي، اختيار تخصصاتهم: الشريعة، المرتبطة بدراسة متعمقة للغة العربية والفارسية، المواد الدينية، أو الدنيوية، مما يعني إتقان الطلاب (شاكيرد)

مقتطف من مجالس النفانس لـ مير علي شير النوائي.
(صندوق الكتب العربية بمعهد المخطوطات الشرقية بأكاديمية العلوم الروسية، رقم 1864. B 270 (a 281))

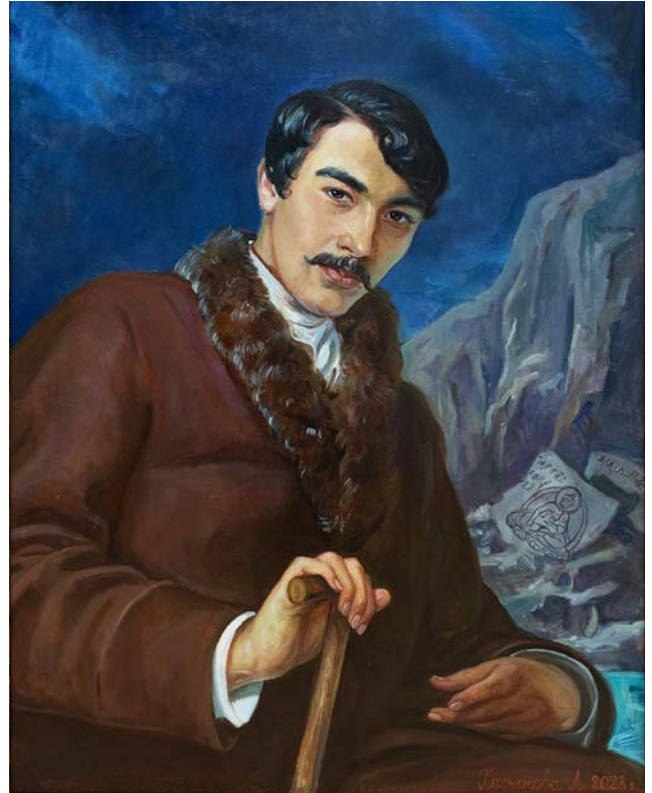

"حسين بن فيض خان في نكة شاه علي خان"
رسم الصورة: ل. نورييف، 2023. من مجموعة دار النشر "مدينة"

من خلال الانخراط في العلوم والتدريس، لم يبتعد حسين بن فيض خان عن الحياة العامة، بسبب قلقه بشأن مصير الأمة الروسية وآفاقها. في شتاء 1862م-1863م كتب بن فيض خان برنامج أولوغ مدرسة "المدرسة العليا"، في عام 1865م كان يخطط لإكمال كتابة عمل «رسالة» القريب من محتوى البرنامج، ولكنه أكثر نظرية ويستهدف على ما يبدو نطاقاً واسعاً من الناس. لم يُنشر أي من هذه الأعمال خلال حياة حسين بن فيض خان، لكن المؤلفان الأوليان المذكوران كانا معروفان لشهاب الدين مرجاني، الذي خطط لنشرهما.

لفت بن فيض خان الانتباه إلى مشاكل التعليم الإسلامي في البلاد، وتناولها بشكل شامل. دعا إلى تنظيم نظام تعليمي شامل للشخصيات الدينية الإسلامية من خلال إدخال التخصصات الدنيوية في برامج المدارس القرآنية وكذلك إدخال اللغة الروسية. وفقاً للفكرة الأولية، تم التخطيط لإنشاء مثل هذه المدارس الدينية في المدن الكبرى في الإمبراطورية، حيث يعيش عدد كبير من السكان المسلمين (أورينبورغ، سيميپالاتينسك، ترويتسك، أستراخان، بخشيساراي، أوفاء، قازان)، في المستقبل كان يجب إنشائها في بقية المدن. أبقى بن فيض خان الدراسة الإلزامية للغة العربية، وأصر أيضاً

"شوقان وليخانوف"
رسم الصورة: ل.س. حسيانوف، 2023. من مجموعة دار النشر "مدينة"

«قواعد نحوية قصيرة للغة التترية» في شكل ليثوغرافي. كملحق، زود حسين العمل بمختارات للقراءة، والتي تضمنت نصوصاً بلغاتها الأصلية الأدبية: «كليلة ودمنة» في ترجمته الخاصة من العربية إلى لغة ترك الفولغا (التترية القديمة)، رسالة خان القرم جانبيك- غيري (القرن السابع عشر) بلغة تتر القرم، مقتطف من مجالس النفائس لـ مير علي شير النوائبي بلغة ترك آسيا الوسطى (تشاغاتاي)، وكذلك مقتطفات من رسائل خاصة. حتى بعد نشر هذه الطبعة، واصل حسين بن فيض خان إتمام أعماله. في مارس 1865م أعد كتاباً مدرسياً ثانياً للطلاب باللغة الروسية أيضاً. لسوء الحظ، هذا المؤلف غير متاح للدراسة. يُفترض أن هذه المواد قد استخدمها شقيقه الأصغر عبد العالم بن فيض خان (1850م-1910م)، الذي دمجها بطريقة ما في قواعده الخاصة للغة التترية، المنشورة باللغة التترية، بعنوان «تتار تيليغه قسقه چه علمي صرف» («قواعد موجزة للغة التترية، قازان، 1887م).

في 25 فبراير 1864م، بعد عشر سنوات من وصوله إلى سانت بطرسبورغ، تمت الموافقة أخيراً على تعيين حسين بن فيض خان كمحاضر في كلية اللغات الشرقية. تطورت حياته المهنية بنجاح، واتسع نطاق أنشطته.

"فلاديمير فلاديميروفيتش ويليامينوف-زيرنوف".
رسم الصورة: ل.س. حسيانوف، 2023. من مجموعة دار النشر "مدينة"

وتحية الأُخلاف»؛ في عام 1889م، تم نشر مقدمة فقط). من بينها رؤية للتكوين العرقي لشعب التتار، حيث يتم إعطاء مكانة مهمة لمزيج من العناصر الفنلندية الأوغرية والتركية. هذه هي فكرة بن فيض خان التي تمكن بها من إقناع شهاب الدين مرجاني.

تتوافق الآراء التاريخية لحسين بن فيض خان تمامًا مع منهجية العلوم التاريخية لعصره الحديث. في منهجه لدراسة المعلومات التاريخية، جمع بمهارة بين الأساليب النقدية للنص الإسلامي التقليدي والطرق المنهجية الأوروبية العلمية لدراسات المصادر، المبتعدة عن المنهجية التقليدية في التأريخ الإسلامي التي تكمن في التجميع والتعليق المصاحب مع الشرح لأعمال السلف. فقد استخدم بشكل مثمر بيانات المصادر المكتوبة، والأدلة من علم الآثار، والإثنوغرافيا، واللغويات، والفولكلور.

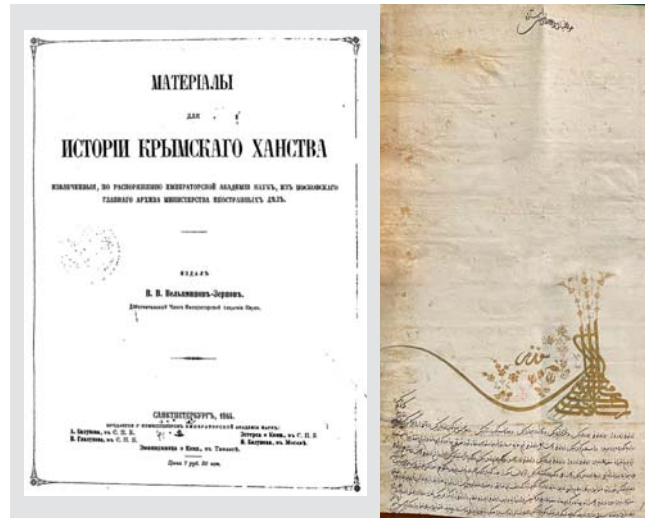
تميز حسين بن فيض خان بأنه ليس فقط عالمًا في فقه اللغة ومؤرخًا (يجمع بين هذه الأدوار)، ولكن أيضًا كلغوي. بحلول بداية العام الدراسي الجديد 1862م-1863م، قام بإعداد كتاب دراسي للطلاب لدراسة اللغة التترية، وأدرج فيه تجربته الشخصية في التدريس وطور نموذج الخاص، والذي يختلف مقارنة بالأعمال الحالية المشابهة. في عام 1862م، نشر

ص. 396-404، الجدول الأول - الثالث. (ملحق)). قاده نهجه الإبداعي إلى اكتشاف علمي كان ذا أهمية كبيرة في دراسة النقوش البلغارية وتاريخ اللغة التشوفاشية.

أدى تجميع المواد حول تاريخ البلغار والتتار، وتطور المهارات البحثية الذاتية في سياق التواصل مع ممثلي المجتمع العلمي إلى حقيقة أن حسين بدأ في إعداد أعماله العلمية الخاصة، متجاوزًا ما كان يعمل عليه في 1859م-1860م. كان حسين منخرطًا في كتابة ملخص بعنوان «تاريخ سلالة الجنكيزيديون»، بالإضافة إلى أعمال عن تاريخ خانات فولغا بلغاريا وقازان وقاسيموف. لم يتم العثور على مخطوطات من المحتويين الأوليين، ولم يتم الانتهاء من مخطوطات المحتويين الآخرين. ومع ذلك، فإن المواد التي تبين لاحقًا أنها متاحة للباحثين المعاصرين تجعل من الممكن القول بشكل لا لبس فيه أن بن فيض خان هو مؤسس التأريخ التتري الوطني في هذه المجالات، إذا كنا نعني التأريخ العلمي، وليس مجرد تجميع بيانات المصادر بحيث تتماشى مع تاريخ الحدث.

على الرغم من حقيقة أن أعمال حسين بن فيض خان الخاصة لم تر النور سواءً خلال حياته أو في السنوات اللاحقة، عندما كان نشرها يمكن أن يكون أكثر أهمية من أي وقت آخر، إلا أن جزءًا من أفكاره التي تمت مناقشتها في المراسلات مع شهاب الدين مرجاني، وكذلك بعض المواد الأخرى لقت انعكاسًا في أعمال الشيخ مرجاني: العمل التاريخي («مستفاد الأخبار في أحوال قازان وبلغار»، قازان، 1885م؛ 1890م. الجزء الأول والثاني) والقاموس الببليوغرافي المكون من 6 مجلدات «وفية الأسلاف

"مواد عن تاريخ خانية القرم، مستخرجة بأمر من الأكاديمية الإمبراطورية للعلوم، من أرشيف موسكو الرئيسي التابع لوزارة الخارجية"، سانت بطرسبرغ، 1864 جمعها حسين بن فيض خان. نشرها ف.ف. ويليامينوف-زيرنوف

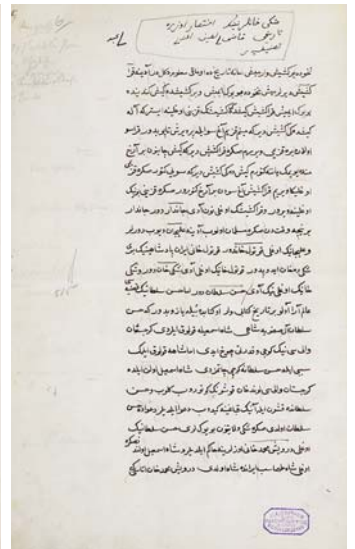
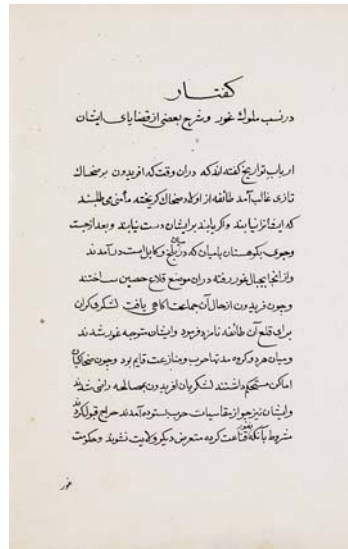
نظرا للصعوبات التي سببها الإغلاق المؤقت للجامعة في الفترة من نهاية 1861م إلى خريف 1862م، تمت الموافقة على هذا المنصب وبالتالي التحق رسمياً بهيئة التدريس بكلية اللغات الشرقية فقط في 3 نوفمبر 1862م. ابتداءً من عام 1862م، أصبحت أنشطة السيد بن فيض خان أكثر طموحاً وإثماً، حيث تجاوزت نطاق الأنشطة العلمية والتعليمية. رغم توزيع قوته بين التدريس وإنجاز مهام أكاديمية العلوم، لم يترك حسين اهتماماته الخاصة. خلال رحلته العملية التالية إلى القرى الكازاخية في منطقة أورينبورغ، التي نظمتها قيادة الجامعة، في أبريل 1862م، اكتشف حسين ثلاثة شواهد قبور عليها نقوش بلغارية على الضفة الغربية لنهر الفولغا. أثناء قيامه بهذا الأمر، في الطريق ومن تلقاء نفسه، قام حسين بنسخها ثم ترجمها، وكتب تفسيراً للمفردات بناءً على المقارنة مع اللغة التشوفاشية. كانت النتيجة صدور عمله العلمي الوحيد الذي نُشر خلال حياته — مقال «ثلاثة نقوش على شواهد القبور» (في مجلة «أخبار الجمعية الإمبراطورية للأثار». سانت بطرسبورغ، 1863م. المجلد الرابع.

أطینسارین (1841م-1889م) وشوقان وليخانوف (1835م-1865م). بدأ بن فيض خان في جمع المواد من أجل «القاموس الكازاخى الروسى» المخطط لكتابته والكتاب المدرسي، الذي كان بن فيض خان ينوي نشره باسم شوقان وليخانوف. من غير المعروف كيف كان رد الفعل لدى شوقان وليخانوف على هذا الاقتراح، لكن الموت المبكر لكلا العاملين حال دون تحقيق هذا المقترح. ومع ذلك، تم استخدام المواد التي تم جمعها من قبل المتخصص في اللغة التركية ل. ز. بوداغوف (1812م-1880م)، وتم إدراجها في أساس «القاموس المقارن للهجات التركية التتية مع إدراج الكلمات العربية والفارسية الأكثر شيوعاً» (سانت بطرسبورغ، 1869م؛ المجلد الأول والثاني). حدثت بعض التغييرات خلال هذه الفترة في أعمال جامعة حسين، لكنها أدت إلى حدث مؤسف. في فبراير 1861م، توفي مدرس جامعي صغير السن متخصص في فن الخط الشرقي، بنيامين أمينوف (1832م-1861م)، وتم ترشيح حسين بن فيض خان لشغل هذا المنصب بناءً على نتائج المفاضلة.

"حسين بن فيض خان يُدرّس في الكلية الشرقية بجامعة سانت بطرسبورغ". رسم الصورة: ك.ب. افراموفا، 2023. من مجموعة دار النشر "مدينة"

نسخة كتابه حسين بن فيض خان على ست أوراق من العمل المعروف باسم "التاريخ في إسلام داغستان" أو "تاريخ داغستان"، الذي كتبه محمد رافع الشرفاني في بداية القرن الرابع عشر (صندوق الكتب العربية بمعهد المخطوطات الشرقية، أكاديمية العلوم الروسية، 565a=538b) D 64

مخطوطة الكتاب الفارسي "مجل فصیحی"، أعاد حسين بن فيض خان كتابتها من نسخة القرن الثامن عشر. (صندوق الكتب العربية بمعهد المخطوطات الشرقية، أكاديمية العلوم الروسية، 709 B 581a)

كتاب «روضة الصفا في سيرة الأنبياء والملوك والخلفاء» من تأليف الكاتب الفارسي مير خواند، أعاد كتابته حسين بن فيض خان بخط نستعليق (صندوق الكتب العربية بمعهد المخطوطات بأكاديمية العلوم الشرقية، 569a bis) B 655

مقتطف من مقالة كريم أمّا «تاريخ موجز لآل شکی خان» (شکی خانلریک) التي كتبتها حسين بن فيض خان (صندوق الكتب العربية بمعهد المخطوطات الشرقية بأكاديمية العلوم، 748 B 590bb)

علمي لقضايا تاريخ بلغار الفولغا والتتار، لذلك قرر أن يقوم بتجربته الخاصة في كتابة مثل هذا العمل. سمحت له أبحاثه اللاحقة بالوصول إلى مستوى جديد من الكشف عن هذه الموضوعات. ومع ذلك، أعرب عن أمله في أن يكتب شهاب الدين مرجاني كتابًا عن بلغار الفولغا، حيث أبدى استعداده لتزويده بكل مساعدة ممكنة. من خلال بن فيض خان، تم تأسيس علاقات بين شهاب الدين مرجاني ومستشاري سانت بطرسبورغ. في صيف عام 1860م، بأمر من الجمعية الأثرية، تم إرسال حسين بن فيض خان في مهمة علمية إلى قاسيموف (محافظة ريزان حاليًا). كانت نتيجة الرحلة نسخ 29 نقشًا تترًا منقوشة على شواهد القبور. تم تضمين هذه المواد وغيرها في الدراسة التي أجراها ف. ف. ويليامينوف-زيرنوف «دراسة عن قياصرة وأمراء قاسيموف»؛ (نُشرت في «أعمال القسم الشرقي للجمعية الأثرية الإمبراطورية»، 1863م-1866م. الجزء التاسع — الحادي عشر؛ 1887م. الجزء الثاني عشر؛ خرجت الترجمة الألمانية في لايبزيغ عام 1867م). أثبتت دراسات حسين أنها مفيدة لعمله في المستقبل. في عام 1861م، أرسلت الجامعة بن فيض خان إلى مقاطعة أورينبورغ من أجل جمع المواد اللغوية من سكان كازاخستان. زار بن فيض خان منطقة أورينبورغ في عام 1860م، وجمع بشكل انفرادي المواد اللغوية والفولكلورية والثنوغرافية في القرى الكازاخية. وخلال هذه الرحلات العلمية 1860م-1861م التقى بالمعلمين الكازاخيين أمثال إبراهيم

وثيقة - رسائل تقدير رسمية، مرسله إلى حكام بولندا وروسيا. يعود أقدمها إلى عام 1520م، وآخرها إلى عام 1742م. ويحفظ هذا الجامع الأهمية الأساسية لدراسة تاريخ خانية القرم وتتار القرم. بالإضافة إلى ذلك، تم تزويد العمل بفهارس اسمية وجغرافية ومصطلحية جمعها حسين بن فيض خان. يبلغ الحجم الإجمالي للكتاب 950 صفحة، منها 938 صفحة في الواقع من أعمال حسين بن فيض خان نفسه. نظرًا لأن حسين بن فيض خان لم يكن موظفًا رسميًا في أكاديمية العلوم، فلا يمكن أن يظهر اسمه في الصفحة الأولى من المنشور، لكنه مذكور في المقدمة التي كتبها ف. ف. ويليامينوف-زيرنوف. ومع ذلك، فقد تم تقدير مساهمة حسين على النحو الواجب: ففي 22 مارس 1860م، تم انتخابه عضوًا في الجمعية الإمبراطورية الروسية للآثار، وبذلك أصبح أول تتر مسلم يحصل على هذه المكانة. ذلك العام هو سنة كرونولوجية مهمة، فبعده لوحظ النمو الداخلي الذاتي لحسين بن فيض خان وتوسع آفاقه. تقريبًا في 1859م، بدأ بن فيض خان فعليًا بتجربة كتابة أعماله التاريخية. ر. ماردانوف في عام 2011م، تحت العنوان الرمزي قسقه چه تتار تاريخی («موجز لتاريخ التتار»)، نشر مخطوطة تحتوي على عمل غير مكتمل، ووصفها بأنها نسخة من العمل الأصلي الذي كتبه حسين بن فيض خان. بناءً على هذا العمل، أدرك حسين في ذلك الوقت عدم وجود تفصيل

"بوريس أندريفيتش دورن" رسم الصورة: إ. ك. أكجيجيتوف، 2023.
من مجموعة دار النشر "مدينة"

دوق موسكو الأكبر فاسيلي فاسيليفيتش لعام 1435م وشهادة التقدير الدينية للدوقة صوفيا (1453م). بالإضافة إلى ذلك، وجد حسين ما لا يقل عن 58 نصًا، ورسائل من القياصرة الروس إلى خانات وسلطين القرم، وأمراء بخارى، وخانات خيوة، وخانات الكالميك، وحكام القوقاز وشاه الفرس.

كانت نتيجة البحث التي تم الحصول عليها موضع تقدير كبير من قبل رئاسة أكاديمية العلوم. قررت لجنة القسم التاريخي والفلسفي للأكاديمية الإمبراطورية للعلوم، المكونة من الأكاديميين ب. أ. دورن، أ. أ. كونيك وكذلك المساعد ف. ف. ويليامينوف-زيرنوف بضرورة نشر الوثائق المنسوخة في كتاب منفصل، وتم تكليف ف. ف. ويليامينوف-زيرنوف بهذا الأمر. تم النشر في عام 1864م في سانت بطرسبورغ وكان عنوان العمل «مواد لتاريخ خانية القرم، مستخرجة بأمر من الأكاديمية الإمبراطورية للعلوم من أرشيف موسكو العام لوزارة الشؤون الخارجية». في نفس العام، نُشرت ترجمة فرنسية للعمل في لايبزيغ. نشر العمل نصوص 378

المأخوذة من مؤلف الكاتب الفارسي مير خواند «روضة الصفا في سيرة الأنبياء والملوك والخلفاء»، وُكِّتبت المخطوطة بخط نستعليق على 25 ورقة، بما في ذلك الترجمة الجزئية إلى اللغة الروسية المرفقة بالكتاب (صندوق الكتب العربية بمعهد المخطوطات الشرقية بأكاديمية العلوم الروسية، B 655 (569a bis)).

أدى عمل نسخ النصوص إلى إثراء بن فيض خان نفسه، وساهم أيضًا في توسيع نطاق معرفته.

بسبب عدم حصوله على عمل رسمي في الجامعة، كان حسين بن فيض خان يقوم أيضًا بتدريس اللغتين التركية والتتية بشكل خاص لطلاب كلية اللغات الشرقية، حيث كان يُدرس في شقة. وسرعان ما اكتسب شهرة بين الرملاء والطلاب. ومع ذلك، على الرغم من الخطابات العديدة المقدمة لوزارة التربية والتعليم من قبل مششرقين في العاصمة بارزين وطلبات طلاب الكلية أنفسهم، إلا أنه فقط في فبراير 1858م تمكن حسين بن فيض خان من بدء دروس عملية مع الطلاب باللغتين التركية والتتية داخل جدران الجامعة ولكن بدون راتب. لم يحل ذلك الصعوبات المالية التي يواجهها، لكن حسين النشط كان يجد الوقت والطاقة للقيام بأنشطة أخرى. منذ خريف عام 1858م، عمل بديلاً للمحاضر الجامعي العربي المقيم أحمد ب. حسين (درس من فبراير 1856م) الذي عاد إلى بلده، فبدأ حسين بن فيض خان بتدريس اللغة العربية العملية. ونتيجة لذلك، كان حسين يقوم بتدريس 5 محاضرات باللغتين التتية والتركية ومحاضرتين باللغة العربية في الأسبوع.

في الوقت نفسه، شارك حسين بن فيض خان بنشاط في عمل الأكاديمية الإمبراطورية للعلوم. كان تفاعله الوثيق والمثمر بشكل خاص مع المتخصص في اللغة التركية ف. ف. ويليامينوف-زيرنوف (1830م-1904م)، وهو أول عالم روسي تم انتخابه في أكاديمية العلوم (6 يونيو 1858م، تم انتخابه مساعدًا).

من أبريل إلى سبتمبر 1858م، لمدة 4 أشهر، تم إرسال حسين بن فيض خان من قبل أكاديمية العلوم إلى الأرشيف الرئيسي في موسكو التابع لوزارة الخارجية مع أمر عمل نسخ من نصوص الوثائق الدبلوماسية باللغة التركية. نتيجة لهذه الرحلة، أعاد حسين كتابة 378 وثيقة وكان متوقعًا أن يقوم بكتابة 275 وثيقة، وبذلك كشف عن 103 وثيقة جديدة تتحدث عن علاقات شبه جزيرة القرم بالإمبراطورية الروسية، والتي لم تكن مدرجة في السجلات السابقة. كانت النتيجة المهمة، وإن كانت عرضية، هي أيضًا الوصول إلى الحقيقة الأكثر إثارة للاهتمام في تاريخ الدبلوماسية الروسية وهي استخدام النصوص الكتابية الأويغورية باللغة التركية التتية في المكاتب الأميرية الكبرى في دوقية موسكو (يدور الحديث حول ميثاق

ألكسندر قاسيموفيتش (ميرزا) كاظم بيك (1802 م- 1870 م) — مستشرق، أول عميد لكلية اللغات الشرقية في جامعة سانت بطرسبورغ الحكومية، عضو مراسل في الأكاديمية الروسية للعلوم، دكتور في العلوم اللغوية رسم الصورة: تش. ك. غوغكايف، 2022. من مجموعة دار النشر "مدينة"

Meeres, nebst einer kurzen Geschichte der Chane von Sche-
ki. Arabische, persische und türkische Texte. 1858).

في 1853م-1854م أعاد حسين بن فيض خان على ست أوراق كتابه
النسخة الأخيرة للكتاب المعروف باسم «التاريخ في إسلام داغستان» أو
«تاريخ داغستان»، الذي كتبه محمد رافع الشرفاني في بداية القرن الرابع
عشر. في بداية عام 1859 م، كتب حسين بن فيض خان بخط النسخ
مائة وثمانية وثمانين ورقة من نسخة لايدن لكتاب القرن الخامس عشر
التركي «تاريخ آل سلجوق» المكتوب بقلم يزيدجي أوغلو علي (صندوق
الكتب العربية بمعهد المخطوطات الشرقية بأكاديمية العلوم الروسية،
D 116 (590ba). كما قام حسين بن فيض خان بإعادة نسخ كتاب
القرن الثامن عشر الفارسي «مجملة فصيح» (صندوق الكتب العربية
بمعهد المخطوطات الشرقية بأكاديمية العلوم الروسية، B 709 (581a)،
الذي أنهى كتابته فصيح خوافي تقريباً في 1442م. تقريباً لعام 1866م،
تؤرخ مخطوطة حسين بن فيض خان من القسم الخاص بسلالة الغوريين

غوتوالد (1813م-1897م)، أستاذ الخط الشرقي م.غ. محمودوف
(1824م-1891م). التفاصيل حول علاقة حسين بهم غير معروفة. ظهرت
العديد من الأسماء لاحقاً في رسائل حسين، ويذكر رضا الدين فخر الدين
أنه حتى ذلك الحين كان يطلبه العلماء لإعادة كتابة النصوص. كان حسين
بن فيض خان من ساهم في إقامة تواصل بين شهاب الدين مرجاني وعلماء
قازان، مما أعطى نتائج إيجابية فيما بعد.

لم ينس أ.ق. كاظم بيك، الذي انتقل إلى سانت بطرسبورغ، عالم الكلام
الشاب الذي صدمه بعلمه. خطط أ.ق. كاظم بيك لتوظيف حسين في
الجامعة كمحاضر في اللغة العربية. على الرغم من عدم ارتياح شهاب
الدين مرجاني لهذه الخطوة، إلا أن حسين قرر السفر. عند وصوله إلى
سانت بطرسبورغ (في منتصف عام 1853م)، لم يتمكن على الفور من
الحصول على منصب جامعي. أدت التعقيدات البيروقراطية إلى إعاقة
عملية تعيينه لما يقرب من عقد من الزمان. ومع ذلك، رغم أنه وجد
نفسه في مدينة جديدة، وبيئة جديدة دون وظيفة، إلا أنه لم يبق بلا
عمل. فمئذ عام 1854م، عمل في إعادة نسخ المخطوطات بطلب من
مدير المتحف الآسيوي (تأسس في نوفمبر 1818م) الأكاديمي ب.أ. دورن
(1805م-1881م). في البداية، كان هذا النشاط بالنسبة له من أجل
الحصول على دعم مادي على وجه الخصوص. في خريف عام 1854م،
باع حسين 26 مخطوطة مكتوبة باللغات الشرقية من مجموعته الخاصة
التي أحضرها من قازان إلى أكاديمية العلوم. في الوقت الحاضر، يُظهر
التعرف على محتوى كتالوج معهد المخطوطات الشرقية التابع لأكاديمية
العلوم الروسية في سانت بطرسبورغ (المنقول إليه من المتحف الآسيوي)
أن حسين بن فيض خان عمل في نسخ المخطوطات حتى عام 1866م، مما
يجعله واحداً من مؤسسي تكوين وفهرسة محتوى المخطوطات لهذا المركز
العلمي الاستشراقي الرائد في البلاد. يمكن للمرء أن يتعجب من جمال
ودقة خط يده الذي كتب به نسخاً من الوثائق.

كانت إحدى أولى هذه الأعمال هي إعادة كتابة النص التركي لمقالة «تاريخ
موجز لآل شكي خان» (شكي خانلرينك اختصار اوزره تاريخي) لكريم
آغا فاتح على سبع ورقات، المكتوبة باللغة العربية بخط النسخ (صندوق
الكتب العربية بمعهد المخطوطات الشرقية بأكاديمية العلوم الروسية،
B 748 (590bb). لاحقاً، في عام 1858، نشر ب.أ. دورن هذا العمل:
(Muhammedanische Quellen zur Geschichte der süd-
lichen Küstenländer des Kaspischen Meeres / hrsg. fibers,
und erläutert von B. Dorn. Th. IV. Auszüge aus muhamme-
danischen Schriftstellern, betreffend die Geschichte und
Geographic der südlichen Küstenländer des Kaspischen

ونستعليق والنسخ). ودفعه التعارف والتعاون الوثيقان مع أ. ق. كاظم بيك إلى تجاوز حدود المعرفة والمهارات التي اكتسبها أثناء تلقي تعليمه الابتدائي والسعي لإتقان الأساليب النقدية للعلوم الدينية. بدأ في دراسة الأدب الأكاديمي العلمي، حيث درس اللغة الروسية بشكل مستقل. حتى في ذلك الوقت، بدأ أيضًا في جمع المخطوطات (اضطر لاحقًا لبيع بعضها في سانت بطرسبورغ).

غادر أ. ق. كاظم بيك قازان في 26 أغسطس 1849م بعدما وافق على عرض وظيفة أستاذ مقيم في قسم الأدب الفارسي بجامعة سانت بطرسبورغ. فوفقًا للمرسوم الإمبراطوري الصادر في 22 أكتوبر 1854م تأسست كلية اللغات ضمن جامعة سانت بطرسبورغ، وتم افتتاحها رسميًا في 27 يونيو 1855م وأصبح أ. ق. كاظم بيك أول عميد لها. وكان هو الذي ساهم لاحقًا في نقل زملائه السابقين من قازان إلى سانت بطرسبورغ، نظرًا لإغلاق الفئة الشرقية في قازان بسبب إعادة هيكلة التعليم الاستشراقي في البلاد. ماحوته المكتبة في قازان كان من المفترض تسليمه إلى سانت بطرسبورغ.

فقط من خلال المعلومات الغير مباشرة، يمكن إثبات أنه من بين معاريف آخرين لحسين بن فيض خان في دائرة مستشرفي قازان، كان هناك أشخاص من علماء اللغة التركية أمثال إن. بيريزي (1818م-1896م)، ن. إ. علمينسكي (1822م-1891م)، الأستاذ الأكاديمي المستعرب، صاحب مكتبة غنية بالمخطوطات والكتب الشرقية إ. ف.

شهاب الدين مرجاني — مدرس ومعلم حسين بن فيض خان
رسم الصورة: ل. بس. حسيانوفا، 2016.
من مجموعة دار النشر "مدينة"

"التوافق الكامل للقرآن، أو مفتاح لكل أقوال وتعبير نصوصه، كإرشادات لدراسة البدايات الدينية والقانونية والتاريخية والأدبية لهذا الكتاب". سانت بطرسبورغ 1859

بالفعل في ذلك الوقت، كان الطالب (شاكيرد) الشاب حسين، الذي أبدى حماسة للمعرفة، قادرًا على إثبات نفسه أمام المستشرفين البارزين كشخص جدير بالثقة وتحمل المسؤولية في الأعمال العلمية. عرض عليه أ. ق. كاظم بيك تجميع فهرس للقرآن (مفتاح كنوز القرآن)، والذي نشره لاحقًا في سانت بطرسبورغ عام 1859م تحت عنوان «التوافق التام للقرآن، أو مفتاح لكل أقوال وتعبير نصوصه، كإرشادات لدراسة البدايات الدينية والقانونية والتاريخية والأدبية لهذا الكتاب». بالطبع، كان حسين بن فيض خان مديئًا لصفاته الشخصية الإنسانية ولعلميه أيضًا فبهم كان قادرًا على إظهار معرفة عالية في النقد النصي. شغفه للمعرفة، الذي لاحظته العديد من معاصريه وأتباعه، كان واضحًا طوال حياته. بالإضافة إلى معرفة حسين للغة الأم التترية، فقد أتقن التركية والعربية والفارسية كتابةً. بفضل أساتذته المسلمين، حصل على المعرفة الدينية، واستوعب طرق النقد النصي، وأساسيات الخط (تمكن من إتقان الخطوط كخط غوبور والديواني

أ.د. ضمير محيي الدين،
السكرتير المسؤول للمنتدى الاسلامي العالمي،
رئيس تحرير مجلة منارة الاسلام، رئيس المعهد
الإسلامي بموسكو (موسكو، روسيا)

حسين بن فيض خان (1823م-1866م): نبذة عن حياته وعمله

في قازان، تعرف حسين بن فيض خان على البيئة العلمية في العلوم الدينية، التي يمثلها موظفو جامعة قازان الإمبراطورية. من بين معارف حسين بن فيض خان الجدد كان ألكسندر قاسيموفيتش (ميرزا) كاظم بيك (1802م-1870م)، وهو عضو مراسل في الأكاديمية الإمبراطورية الروسية للعلوم (منذ 1835م)، والذي جمع في ذلك الوقت بين منصب عميد القسم الأول لكلية الفلسفة ورئيس قسم الأدب العربي والفارسي من الفئة الشرقية (فئة الأدب الشرقي). على الرغم من أن فترة تواصلهم، على ما يبدو، لم تكن طويلة، إلا أن هذا التعارف لعب دوراً مهماً للغاية في حياة حسين بن فيض خان، وظلت العلاقات مع أ.ق. كاظم بيك قوية على مدى السنوات التالية.

حسين بن فيض خان هو إحدى الشخصيات الغير مدروسة بشكل كافٍ في التاريخ التتري بل وفي التاريخ الفكري للمسلمين الروس بشكل عام. لفترة طويلة، كان تقييم نتائج أنشطته الواسعة والمتنوعة غير متناسب تمامًا مع الحجم الحقيقي لمساهمته في مختلف مجالات الحياة العلمية والاجتماعية. فيكفي أن اكتشاف تراثه المكتوب بدءًا من بداية القرن الحادي والعشرين، والذي كان يعتبر ضائعًا لفترة طويلة، يجعل من الممكن تكوين أفكار مناسبة حول حجم هذه الشخصية. فتميز حسين بن فيض خان على الرغم من فترة حياته القصيرة جدًا (توفي قبل بلوغه سن الـ 45) يأتي من كونه مستشرقًا (عالمًا في فقه اللغة ومؤرخًا) وعالمًا دينيًا ومعلمًا رائدًا.

ولد حسين بن فيض خان في عام 1823م في قرية صَبَاتشاي (حاليًا قرية صَفَادجاي، محافظة نيجني نوفغورود). كان التعليم الأولي الذي تلقاه ذا طبيعة دينية. درس أولاً في قريته، ثم في مدرسة ماوراء قازان وفي قازان نفسها مع شيوخ محليين بارزين، كان من ضمنهم شهاب الدين مرجاني (1818م-1889م)، الذي أصبح لاحقًا ممثلًا رائدًا للفكر التتري وإحدى الشخصيات البارزة في الإسلام الروسي. في عام 1849م، عاد شهاب الدين مرجاني إلى وطنه بعد 11 عامًا من الدراسة في مدرسة بخارى وسمرقند. عند عودته، سرعان ما اكتسب سمعة بأنه عالمًا. في بداية عام 1850م، عينته الجمعية المحمدية في أورينبورغ في منصب إمام-مدرس في الجامع الأول في قازان (مسجد يونسوفسكي، المعروف حاليًا باسم مسجد مرجاني، بُني في 1768م-1771م). في نفس ذلك الربيع، قدم إليه حسين بن فيض خان للتعلم منه، حيث انضم إلى المجموعة الأولى المكونة من 70 طالبًا (شاكيرد). درس حسين بن فيض خان عند شهاب الدين مرجاني، على ما يبدو، حتى النصف الثاني من عام 1853م. تميز بشكل كبير في دراسة علم الكلام والفقه، وأصبح في نهاية المطاف الطالب الأكثر تميزًا، وعلاوة على ذلك، كان صديقًا مقربًا لشهاب الدين مرجاني.

"حسين بن فيض خان". رسم الصورة: أ. أ. بوغاييف. 2023 م.
من مجموعة دار النشر "مدينة"

المفتي الشيخ راوي عين الدين في المؤتمر السابع لزعماء الأديان العالمية والتقليدية، نور سلطان، 14-15 سبتمبر 2022

يجب أن نصلي ونذكر الناس بجذور الفتنة الواقعة اليوم. بعبارة أخرى، لا توجد اعتبارات إنسانية ولا عواطف يمكن أن تحل محل الحاجة إلى فهم المرض التي تعتبر مشاكل العالم الحالية من أعراضه. في هذا الفهم، تكمن فرصتنا لإيجاد تعدد الأصوات الحقيقي والتوافق الحقيقي. أشركم على استماعكم، وأدعو الله العلي القدير أن يوفق كل من يبحث عن السلام والتوافق! 🌟

الحالية التي لا تعد ولا تحصى. وكان من السذاجة أن نزن أنها تستطيع العمل بدون تحول جذري في النظام العالمي. إن دعوة جميع أصحاب النوايا الحسنة، وخاصة الزعماء الدينيين، تكمن في الصلاة من أجل إحلال السلام، وتقريب إحلال السلام من خلال خطبهم ونصائحهم. يبحث السياسيون والمحامون اليوم عن أشكال جديدة وأكثر كمالاً وتوازناً وعقلانيةً لتنظيم الحياة السياسية والاجتماعية والاقتصادية للبشرية. نحن، كقادة دينيون، مقتنعون بأن هذا النظام العالمي الجديد يجب أن يقوم على القيم العالمية للأديان العالمية والتقليدية. مثل مسؤولية الإنسان تجاه الخالق وتجاه الناس، وأولوية الصالح العام على الصالح الخاص، والاستخدام العادل والمعقول للثروة الطبيعية والموارد المادية، والتقييم العالي لمؤسستي الأسرة والزواج وحماية الرفاه الفردي للإنسان.

المفتي الشيخ راوي عين الدين،
رئيس الإدارة الدينية لمسلمي روسيا الاتحادية،
الأمين العام للمنتدى الإسلامي العالمي، دكتور
في الفلسفة (موسكو، روسيا الاتحادية)

البشرية تعاني من عدم القدرة على سماع بعضها البعض

التوافق. يجب أن نتبع دروب التنافس، دون المساومة على القيم والمثل، ومن غير إخفاء الاختلافات الجوهرية مع الآخرين. وهنا أتفق تمامًا مع شيخ الأزهر د. أحمد الطيب. هذه مهمة صعبة للغاية، ولكن فقط من خلال اتخاذ القرار بتحقيقها يمكننا أن نأمل في إقامة سلام دائم على الأرض. إن الله تعالى يدفع الناس بعضهم ببعض حتى لا تقوم القيامة والبشرية غارقة في المعصية. فقد قال القرآن الكريم عنها «يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ. إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ»². صدق من قال: «وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ إِلَّا قَلِيلًا»³.

عدم قدرة الناس على السماع والاستماع إلى بعضهم البعض، وعدم وجود توافق حقيقي وتضامن بينهم، تجلى بشكل كامل خلال الجائحة. فالصراعات الساخنة التي تجتاح بحرق حقيقي كوكب الأرض اليوم، أظهرت في السنة لهبها هذا الموقف بأقصى درجات الوضوح. لقد اقتربنا من فهم كيف كان استقرار النظام العالمي السابق وهميًا — فالنظام العالمي يتغير أمام أعيننا. كان النظام العالمي السابق يعتمد إلى حد كبير على إخفاء المشاكل، وإخفاء الاختلافات الجوهرية، والنفاق، وتجاهل أصوات حضارات بأكملها — بما في ذلك الحضارة الإسلامية والحضارة الروسية! لفترة طويلة، تجاهل النظام العالمي القائم حقيقة الإنسان كخليفة لله على الأرض يؤمن بالله ومسؤول أمامه.

لا يعني ما سبق على الإطلاق أن العالم سينجح بالتأكيد في إقامة نظام عالمي أكثر كمالاً. لكن هذا يتطلب من الإنسانية أن تكون مدركة تمامًا للمسؤولية عن مصيرها، سواء في هذا العالم أو في العالم الذي يليه. نحن نعيش في نقطة تحول، لأن نقطة التحول التاريخية ببساطة لا يمكن أن لا تأتي. إن خطب السلام والإنسانية والتعددية، للأسف، لم تمنع الصراعات

السلام عليكم ورحمة الله وبركاته! في كلمات تحية الإسلام التقليدية تنعكس القيم الخالدة، وهي السلام والتواضع لله والإيمان المطلق برحمته وكرمه. هذه القيم لا تتلاشى ولا تبلى، فهي تشكل جوهر الدعوة الدينية إلى الحق. وإذا رُزق الإنسان الوازع الديني، فلا يمكنه ببساطة أن يبقى غير مبالي بتلك القيم، بل سوف يكرس حياته لها، ويسلم نفسه كلياً لها. يقول القرآن الكريم: «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُم بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ وَلَكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ»¹.

نرى من خلال هذه الآية الكريمة بأن رحمة الله تعالى تتجلى أيضاً من خلال الخلافات بين الناس: فبدون الخلافات لا نستطيع أن نتوصل إلى اتفاق حقيقي. أنا أتحدث عن امتحان يحصل الشخص من خلاله على فرصة فريدة ليشعر مرة أخرى بخطورة الأحداث التي تحدث في العالم. فهل سننتهز هذه الفرصة؟ هل سنتمكن من فهم الشر الذي يسبق الحروب والخلافات؟ ذلك الشر الذي ينتج الصراع عنه لاطوعياً. وأنا مقتنع بأنه بدون هذا الفهم، فإن أي جهد لحفظ السلام سيكون في نهاية المطاف بلا جدوى. ذكر ذلك البابا فرنسيس في خطابه اليوم.

تعاني البشرية من عدم القدرة على الاستماع لبعضها البعض. هذا العيب ليس متأصلاً في الفطرة البشرية منذ البداية. بل هو نتيجة طبيعية للادعاء التجديفي لأي صوت أرضي أحادي، بغض النظر عن من ينتمي إليه، بأن يصبح هو الصوت الوحيد الحصري ويطغى بذلك على من سواه. بسبب مظهر كهذا من مظاهر الكبرياء والغرور، ينهار الناس، بما في ذلك حضارات بأكملها، وتُثار الفتنة.

من أجل استعادة النظام المحطّم والدفاع عن السلام، نحتاج إلى الاستماع إلى التنوع الكامل للأصوات الأرضية. لا يشكل تنوع البشرية وتعدد الأصوات عقبة في طريق التوافق، بل سياق وهبه الله لنا للبحث عن

² الشعراء، الآيات 88-89.

³ النساء، الآية 83.

¹ البقرة، الآية 251.

المشاركون في المؤتمر السابع لزعماء الأديان العالمية والتقليدية. نور سلطان، 14-15 سبتمبر 2022

والسياسيين وكبار الاقتصاديين، من الواجبات والمسؤوليات حيال هذه الكوارث الاخلاقية والطبيعية، والتي لا يرتاب أحد في أنها باتت تُهدد مستقبل البشرية بأكملها، وما أظن أن لقاء كهذا يصعب على هِمَم قادة الأديان المختلفة في الغرب والشرق، أو يستحيل عليهم، ولنا في تجربة وثيقة الأخوة الإنسانية ما يُشجّعنا على ذلك.

فقد كان توفيق الله تعالى كبيراً في إتمام وثيقة الأخوة الإنسانية، تلكم التي جاءت كأول ميثاق إنساني بين المسيحيين والمسلمين في عصرنا الحديث؛ لتتأكد النظرية التي يؤمن بها الأزهر دائماً، ويدعو إليها في كل مكان وهي: أن كل لقاء جاد مسؤول بين رموز الأديان يتحوّل - لا محالة - إلى طوق نجاة للحضارة الإنسانية حين تحاول أعاصير الشر زعزعة أركانها أو اقتلاعها من جذورها. ❁

«المادة» وتعبّد بأدرانها، وتستهيّن بالأديان وتعدّها هزواً ولعباً. قبل أن أختم كلمتي أود أن أنهى بأمرين:

الأمر الأول: أنني حين أدعو إلى أولية صنع السلام بين علماء الأديان ورموزها الأخوة الإنسانية؛ فإنني لا أعني مطلقاً الدعوة إلى ادماج الأديان في دين واحد، فمثل هذا النداء لا يقول به عاقل ولا يقبله مؤمن أيّاً كان دينه؛ وأنا ممن يؤمنون بأن فكرة الاندماج هذه فكرة مُدمرة للأديان، ومُجتثّة لها من الجذور، وهي في أفضل أوصافها خيال عبثي غير قابل للتصور، فضلاً عن التحقق.. وكيف لا وقد قضى الله أن يجعل لكلّ مِثاً شرعاً ومِنهاجاً! وما اقصد هو الدّعوة إلى العمل الجاد من أجل تعزيز القيم المشتركة بين الأديان، وفي مُقدّماتها: قيمة التّعارف الحضاري، والاحترام المتبادل والعيش المشترك بين الناس.

الأمر الثاني: إنني أنتهز فرصة اجتماع علماء الأديان ورموزها المختلفة في هذا المؤتمر، لأدعو لانعقاد لقاء خاص برموز الأديان يتدارسون فيه، بصراحة ووضوح تامين: ماذا عليهم وماذا على غيرهم من القادة

³ المائدة، الآية 48.

ومن هنا أيها الإخوة الأعزاء!- فإن دوراً محورياً في التصدي لهذا السقوط الحضاري يقع -في المقام الأول- على عاتقنا نحن علماء الأديان، يتمثل في إحياء رسالات السماء، ونشر ما تزخرُ به هذه الرسالات من تعاليم وأخلاقٍ وفضائل، هي العُدَّة والعَتَاد لإصلاح مَسيرة النَّاس، وبعث الرُّوح في جَسَدِهَا المَيِّت.. وأنا أعلم أنَّ عوائق كُبرى، لا يُستهان بها، قد تحولت دون القيام بهذا الدور على النَّحو الصَّحيح.. وأوَّل هذه العوائق هو غياب «الانفتاح» أو الحوار الحقيقي بين علماء الأديان أنفسهم، وصُنِع «سلام» دائم بينهم أوَّلًا، قَبْل مُطالَبَة النَّاس بَصُنْعِهِ فيما بينهم، إذ فاقدُ الشيء لا يُعطيه كما يقول المثل الحكيم.. كيف! والسَّلام بين الشعوب فرعٌ عن السَّلام بين الأديان، و«الأخوة الدِّينية» هي باعثُ «الأخوة الإنسانيَّة العالميَّة» وصانعتها.. وما لم يثبت الأصل أوَّلًا، لا يمكن أن يثبت الفرع ثانيًا، فضلاً عن أن يعمل أو أن يُؤثِّر.. وإذن فالبداية الصحيحة -فيما أرى- هي بعث هذه الأخوة بين علماء الأديان ورجالها؛ بحُسانهم أَقدَر النَّاس على تشخيص العِلل والأمراض الخُلُقِيَّة والاجتماعيَّة وكيفيَّة علاج الأديان لها.. وعلينا أن نكون على يقينٍ من أنَّ الخطر الدَّاهم الآن لا يأتي من اختلاف الأديان، بقدر ما يأتي من «الإلحاد»، وما يتولَّد عنه من فلسفاتٍ تُقدِّس

تعفُّ عنه الحيوانات والدَّوابُّ فضلاً عن ذوي الفِطْرة النقيَّة والعقول السليمة. لعَلَّكم تتفقون معي في أنَّ التقدُّم العلمي والفلسفي، والتطوُّر التَّقني والاجتماعي، والذي هو عنوان حضارتنا اليوم — لم يَعدْ مُوهَبًا ولا قَادِرًا على وقف هذا التدهور الخُلُقِي والإنساني، وأنَّ فلاسفة «التنوير» قد خَسِرُوا رهائهم وهم يُؤكِّدون على أنَّ التقدُّم العلمي والتَّقني «كفيل بأنَّ السَّلام العالميَّ سوف يسير في ركابِ التحضُّر رأسًا برأسٍ وقَدَمًا بقدم»، حتى قال أحد فلاسفة القرن الثامن عشر: «بقدر ما تتَّسع رقعة الحضارة على الأرض سوف نشهد زوال الحرب. بل زوال العبودية والبؤس». ونحن مع اعترافنا بأنَّ الحضارة الغربية قد حَقَّقت للإنسانيَّة في القرنين الماضيين من قفزاتٍ واسعة، وإنجازاتٍ عمليَّة هائلة في مجالات العلم والصناعة والطب والتعليم والفن والثقافة وثورة المواصلات والاتصالات وعلوم الفضاء وغير ذلك.. وبما لم تعرفه البشرية إلَّا في عصر النهضة وما بعده.. أقول: مع اعترافنا بكلِّ ذلك إلَّا أنَّ اضمحلال الجانب الرُّوحي، وغياب البُعد الخُلُقِي من مسيرة الإنسان المعاصر، وسُخريته من رسالات السماء عن عمدٍ وسبقٍ إصرار، قد فرَّغ هذه الحضارة من أيَّة قيمة حقيقية تُذكر لها.

هيئة رئاسة المؤتمر السابع لزعماء الأديان العالمية والتقليدية، نور سلطان، 14-15 سبتمبر 2022

أ.د. أحمد الطيب،
فضيلة الإمام الأكبر شيخ الأزهر الشريف،
رئيس مجلس حكماء المسلمين

الكوارث من صنع الإنسان

السَّلَام عليكم ورحمة الله وبركاته!

وإنَّ مِمَّا لَا شَكَّ فِيهِ أَنَّ مَوْضِعَ مَوْثَرِنَا هَذَا، وَهُوَ: دُورُ عُلَمَاءِ الْأَدْيَانِ فِي فِتْرَةٍ مَّا بَعْدَ الْجَائِحَةِ: رُوحِيًّا وَاجْتِمَاعِيًّا - هُوَ مَوْضِعُ السَّاعَةِ، وَحَدِيثُ الشُّعُوبِ، وَمَا تَتَطَلَّعُ إِلَيْهِ فِي مَشَارِقِ الْأَرْضِ وَمَغَارِبِهَا بِحُسْبَانِهِ طَوْقَ النَّجَاةِ الْمُنْقِذِ مِنْ غَرَقٍ مُحَقَّقٍ وَمِنْ هَلَاكِ مُوَكَّدٍ، وَبِخَاصَّةٍ بَعْدَ مَا بَدَأَ الْعَالَمُ فِي التَّعَاثُفِ مِنْ آثَارِ جَائِحَةِ «كورونا» الَّتِي أَوَدَّتْ بِحَيَاةٍ مَا يَقْرُبُ مِنْ: خَمْسَةِ عَشَرَ مِلْيُونَ نَسْمَةٍ، وَالتِّي مَا كَادَ يُفِيقُ الْعَالَمُ مِنْ كَوَابِسِهَا حَتَّى دَهَمَتْهُ جَوَائِحُ وَكَوَارِثُ أُخْرَى: طَبِيعِيَّةٌ، وَسِيَاسِيَّةٌ «وَاقْتِصَادِيَّةٌ» صَنَعَهَا الْإِنْسَانُ بِيَدِهِ، وَبِدَافِعٍ مِنْ أُنَانِيَّتِهِ الْمَفْرُطَةِ وَأَطْمَاعِهِ الْوَاسِعَةِ، وَضَمِيرِهِ الْمَيْتِ.. وَكَيْتَ الْآثَارِ الْمَدْمُورَةِ لِهَذِهِ الْكَوَارِثِ حَاقَتْ بِالْمُفْسِدِينَ وَحَدَهُمْ، جَزَاءً مَا قَدَّمَتْ أَيْدِيَهُمْ! إِذْنِ لِهَانِ الْأَمْرِ وَسَهْلٍ.. لَكِنَّا حَاقَتْ بِكُوكِبِنَا الْأَرْضِيَّ بِكُلِّ مَا عَلَيْهِ مِنْ إِنْسَانٍ وَحَيَوَانٍ وَنَبَاتٍ.

وَمِنْ الْمُدْهَشِ أَنْ يَحْدُثَنَا الْقُرْآنُ الْكَرِيمُ عَنْ هَاتَيْنِ الظَّاهِرَتَيْنِ؛ وَعَنْ تَدَاعِيَاتِهِمَا مِنْذَ مَا يَقْرُبُ مِنْ خَمْسَةِ عَشَرَ قَرْنًا مِنَ الزَّمَانِ، وَيَقُولُ عَنْ ظَاهِرَةِ تَدَخُّلِ الْإِنْسَانِ فِي إِفْسَادِ الْأَرْضِ، وَمَا يَحِقُّ بِهِ بِسَبَبِ تَدَخُّلِهِ: «ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ مِمَّا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ»¹.

وَيَقُولُ عَنِ الظَّاهِرَةِ الثَّانِيَةِ: «وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ»².

وَمَا أَظُنِّي فِي حَاجَةِ لِتَذَكِيرِكُمْ بِمَا نُعَانِيهِ الْبَشَرِيَّةَ الْيَوْمَ مِنْ رُعبٍ وَخَوْفٍ بِسَبَبِ التَّغْيِيرِ الْفُجَائِي فِي ظَوَاهِرِ الطَّبِيعَةِ وَالْمَنَاخِ، وَالْمَتَمَثِّلِ فِي ارْتِفَاعِ دَرَجَةِ الْحَرَارَةِ، وَحَرَائِقِ الْغَابَاتِ، وَارْتِفَاعِ مَنَسُوبِ الْمِيَاهِ فِي الْبَحَارِ وَالْمَحِيطَاتِ، وَتَهْدِيدِ الْمُدُنِ بِالْغَرَقِ وَالسِّيُولِ، وَجَفَافِ بَعْضِ الْأَنْهَارِ، وَنُفُوقِ كَثِيرٍ مِنَ الْكَائِنَاتِ الْحَيَّةِ، وَأَزْمَةِ الطَّاقَةِ.. وَغَيْرِ ذَلِكَ مِمَّا نَرَاهُ بِأَمِّ أَعْيُنِنَا عَلَى وَسَائِلِ

¹ الروم، الآية 41.

² الأنفال، الآية 25.

التواصل صباحَ مساءً، وكذلك ما حَاقَ بنا فِي الْآوْنَةِ الْآخِرَةِ مِنْ مُمَارَسَاتٍ سِيَاسِيَّةٍ اسْتِعْلَائِيَّةٍ هَزَّتْ أَرْكَانَ الْاِقْتِصَادِ الدُّوَلِيِّ، وَأَصَابَتْ الدُّوَلِ الْغَنِيَّةَ وَالْفَقِيرَةَ مِمَّا لَمْ يَكُنْ فِي حِسَابِنَا مِنْ أَزْمَاتٍ طَاحِنَةٍ طَالَتْ لُقْمَةُ الْخُبْزِ وَجُرْعَةُ الْمَاءِ، فَضَلًّا عَنْ تَرْوِيعِ الْأَمْنِيِّينَ وَقَتْلِهِمْ وَتَهْجِيرِهِمْ وَإِجْلَائِهِمْ عَنْ دِيَارِهِمْ وَأَوْطَانِهِمْ.

نَعَمْ! لَسْتُ فِي حَاجَةٍ إِلَى التَّذَكِيرِ بِشَيْءٍ مِنْ كُلِّ ذَلِكَ، فَهُوَ وَاقِعٌ مَعِيشٍ لَا يَتِمَّارَى فِيهِ إِلَّا الْمُتَرْفُونَ الْغَافِلُونَ الْمُسْكَدُونَ.. وَلَكِنِّي أَذْكَرُ بِأَنَّ هَذِهِ الْكَوَارِثُ هِيَ مِنْ صُنْعِ إِنْسَانٍ هَذِهِ الْحَضَارَةِ، وَبِسَبَبِ مِمَّا اقْتَرَفَتْهُ يَدَا عَنْ عَمْدٍ وَغَطْرَسَةٍ وَلا مَبَالَاةٍ بِالْآخِرِينَ، وَأَنَّ هَذَا الْإِنْسَانَ النَّاتِئَ الضَّائِعَ مَا كَانَ لِيُقَدِّمَ عَلَى اقْتِرَافِ هَذِهِ الْجَرَائِمِ لَوْلَا اجْتِرَاؤُهُ عَلَى مُقَدِّسَاتٍ لَمْ يَحْدُثْ أَنْ اجْتَرَأَتْ عَلَيْهَا أُمَّةٌ مِنَ الْأُمَّةِ فِي مَسِيرَتِهَا الْحَضَارِيَّةِ عَلَى امْتِدَادِ التَّارِيخِ.. وَمِنْ الْمَوْطُومِ أَنْ يَجِيءَ «الدِّين» وَمَا يَنْبَغِي عَنْهُ مِنْ قَوَانِينٍ وَتَعَالِيمٍ أَخْلَاقِيَّةٍ ضَابِغَةٌ لِمَسِيرَةِ الْحَضَارَاتِ، نَعَمْ مِنَ الْمَوْطُومِ وَالْمُحْبَطِ أَنْ يَأْتِيَ «الدِّين» الْإِلَهِي- فِي مُقَدِّمَةِ الْمَقَدِّسَاتِ الَّتِي تَنَكَّرَتْ لَهَا حَضَارَتُنَا الْمَعَاوِرَةُ وَسَخَّرَتْ مِنْهَا، ثُمَّ مَا لَبِثَتْ أَنْ أَلْقَتْ بِهَا وَرَاءَ ظَهْرِهَا، وَاسْتَبَدَّلَتْ بِهَا دِينًا آخَرَ يَقُومُ عَلَى الْكُفْرِ وَالْإِلْحَادِ، وَمَا تَبِعَتْهُ هَاتَانِ الْآفَتَانِ مِنْ أَخْلَاقِيَّاتٍ وَرذَائِلٍ وَتَمَذُّهْبٍ بِالْحُرِّيَّةِ الْفَرْدِيَّةِ وَالْأَثَرَةِ وَالْأُنَانِيَّةِ، وَعِبَادَةِ اللَّذَّةِ وَالشَّهْوَةِ، وَالتَّحَرُّرِ الْجَنَسِيِّ وَرَبْطِهِ بِالتَّحَرُّرِ الْعَقْلِيِّ وَالْفِكْرِيِّ وَجُودًا وَعَدَمًا، وَالتَّعَبُّدِ بِثِقَافَةِ السُّوقِ وَوَفْرَةِ الْإِنْتِاجِ وَجَشَعِ الْاسْتِهْلَاكِ.. وَمَا صَاحَبَ ذَلِكَ مِنْ حَمَلَاتٍ مَدْرُوسَةٍ وَمُمَوَّلَةٍ تَصْرُخُ فِي عَقُولِ الشَّبَابِ لَيْلَ نَهَارٍ وَتَدْعُوهُمْ لِأَنْ يَنْفُضُوا أَيْدِيَهُمْ مِنْ مَوْسَسَةِ «الْأُسْرَةِ»، وَالنَّظَرِ إِلَى «الرَّوَاغِ» عَلَى النَّحْوِ الَّذِي عَرَفْتَهُ الْبَشَرِيَّةَ مِنْذَ خَلَقَ اللَّهُ الْأَرْضَ وَمَنْ عَلَيْهَا وَإِلَى وَقْتِ النَّاسِ هَذَا - عَلَى أَنَّهُ خُدْعَةٌ كُبْرَى لَا تَلِيْقُ بِثِقَافَةِ الْأَجْيَالِ الْجَدِيدَةِ، وَعَلَى الشَّبَابِ أَنْ يَتَحَرَّرَ مِنْهُ وَمِنْ قِيُودِهِ الَّتِي سَجَنَتْ فِيهَا الْأَدْيَانَ وَالْأَعْرَافَ الْإِنْسَانِيَّةَ، وَعَلَى الْمَرْأَةِ أَلَّا تَخْجَلَ مِنْ أَنْ تَتَزَوَّجَ بِامْرَأَةٍ مِثْلِهَا، أَوْ يَكُونَ لَهَا أَكْثَرُ مِنْ زَوْجٍ، وَعَلَى الرَّجُلِ مِثْلَ ذَلِكَ، وَلَمْ تَتَوَرَّعْ هَذِهِ الدَّعَوَاتُ أَنْ تَهْبِطَ بِبِدَائِلِهَا الْجَدِيدَةِ إِلَى مَسْتَوَى

رئاسة المؤتمر السابع لزعماء الأديان العالمية والتقليدية، نور سلطان، 14-15 سبتمبر 2022

أيها الإخوة والأخوات الأعزّاء، لتسرّ معًا، حتّى تزداد مسيرة الأديان دائمًا مودة وصدافة. قال آباي: "الصدّيق الكاذب كالظل: عندما تشرق الشّمس عليك لن تتخلّص منه، لكن عندما تتلبّد الغيوم فوقك، لن يرى له أثر في أي مكان" (كلمة 37). أرجو ألا يحدث هذا لنا: ليحرّزنا العليّ من ظلال الشكّ والباطل. ليمنّحننا أن نغدّي صداقات شمسيّة وأخويّة، بالحوار الكثير وصدق النوايا المضيئة. وأودّ هنا أن أشكر دولة كازاخستان على الجُهود التي بذلتها في هذا الخصوص: فهي تحاول دائمًا أن توحد، وتحثّ على الحوار، وتكوّن صداقات. هذا هو المثال الذي يعطيه كازاخستان لنا جميعًا ويجب أن نتبعه وندعمه. لا نبحتّ عن مواقف توفيقية وهمية — لا فائدة منها —، لكن لنحافظ على هويتنا، منفتحة على شجاعة قبول الآخر، واللقاء الأخوي. بهذه الطريقة فقط، وعلى هذا الطّريق، في الأوقات المظلمة التي نعيشها، نتمكن من أن نُشعّ نور الخالق. شكرًا لكم جميعًا! ❁

للأجيال القادمة، ولتسييح لخالق. كتب آباي: "يا له من عالم عجيب أعطانا إياه الخالق! لقد أعطانا نوره بشهامة وكرم. ولمّا غدّتنا أمنا الأرض في حضنها، انحنى أبونا السّماوي علينا بحنان" (من قصيدة الربيع). أعدّ العليّ لنا بحبّ بيتًا مشتركًا للحياة. ونحن، الذين نعترف بأنّه بيتنا، كيف يمكننا السماح بتلويثه والإساءة إليه وتدميره؟ لنوحد الجهود أيضًا في هذا التحدي. وهو ليس التحدي الأخير من حيث الأهمية. في الواقع، إنّه مرتبط بالأول، بالجائحة. فيروسات مثل "كوفيد 19" مع صغرها وعدم رؤيتها إلّا تحت المجهر، قادرة على تدمير طموحات التقدّم الكبيرة، ومرتبطة عادة بتوازن أصابه خلل، وذلك إلى حدّ كبير بسببنا، مع الطبيعة التي تحيط بنا. لنفكر على سبيل المثال في إبادة الغابات، والاتجار غير المشروع بالحيوانات الحية، وتربية الحيوانات المكثفة... إنّها عقلية الاستغلال التي تدمّر البيت الذي نعيش فيه. ليس هذا فقط: بل يؤدّي كلّ هذا إلى تجاوز الرؤية الدينيّة التي تحترم العالم الذي يريده الخالق. لذلك من الصّورّي دعم وتعزيز حماية الحياة بجميع أشكالها.

تؤكد الشيء نفسه، في مثل شعبي جميل: "إذا قابلت شخصاً ما، حاول أن تجعله سعيداً، لربما هذه آخر مرة تراه". تُذكر ممارسة الضيافة في سهوب الصحراء بكرامة كل إنسان، كرامة لا يمكن إلغاؤها. ويؤكد آباي على ذلك بقوله إن "الإنسان يجب أن يكون صديقاً للإنسان" وأن هذه الصداقة تقوم على مشاركة كونية، لأن الواقع المهم للحياة وبعد الحياة، هو مشترك. ولذلك يعلن أن "كل الناس ضيوف بعضهم لبعض"، و "الإنسان نفسه في هذه الحياة ضيف" (كلمة 34). نعيد هنا اكتشاف فن الضيافة والترحيب والرّحمة. ونتعلم أيضاً أن نخجل من أنفسنا: نعم، للشعور بالخجل السليم الذي يولد من الشفقة على الإنسان المتألم، ومن الانفعال والذهول أمام حالته، ومن مصيره، فنشعر بأننا شركاء له. إنها طريق الشفقة التي تجعل الإنسان أكثر إنسانية وأكثر إيماناً. وعلينا، بالإضافة إلى التأكيد على كرامة كل إنسان والتي لا يجوز الاعتداء عليها، أن نعلم البكاء من أجل الآخرين، لأننا إذا نظرنا إلى آلام الإنسانية كأنها آلامنا، صرنا حقاً إنسانيين.

التحدي العالمي الأخير الذي يواجهنا هو حماية بيتنا المشترك. في مواجهة الاضطرابات المناخية، يجب حمايته، حتى لا يُخضع لمنطق الكسب، بل يُحفظ

(سينكا، الرسائل الأدبية إلى لوتشيلس، 95، 33. *Seneca, Epistulae morales — 33, 95*)
 (ad Lucilium, 95,33). إنها قبل كل شيء مهمتنا، مهمة الأديان، أن نذكر العالم بذلك! لم نشهد من قبل عمليات نزوح سكان كبيرة، بسبب الحروب والفقر وتغير المناخ، وبسبب البحث عن رفاة يسمح العالم المعلوم بمعرفتها، لكن يصعب الوصول إليها في كثير من الأحيان. هناك نزوح جماعي كبير اليوم: من المناطق الأكثر حرماناً يحاولون الوصول إلى المناطق الأكثر ثراءً. ونرى ذلك كل يوم، في مختلف الهجرات في العالم. هذا ليس خبراً من الأخبار، هذه حقيقة تاريخية تتطلب حلولاً مشتركة وبعيدة النظر. بالطبع، إنه أمر غريزي أن يدافع الإنسان عن مكتسباته في الأمن، فيغلق الأبواب خوفاً من الغير. ومن الأسهل الشك في الغريب واتهامه وإدانته بدل معرفته وفهمه. إنه واجبنا أن نتذكر أن الخالق، الذي يسهر على خطوات كل مخلوق، يحثنا على أن ننظر إلى المخلوقات نظرة شبيهة بنظرته، نظرة تتعرف على وجه الأخ. يجب أن نستقبل الأخ المهاجر، ونرافقه، وندعمه ونساعده على أن يندمج.

تدعونا لغة كازاخستان إلى هذه النظرة الترحيبية: ففيها كلمة "المحبة" تعني حرفياً "النظر إلى الآخر نظرة مودة". والثقافة التقليدية أيضاً في هذه المناطق

دعاء مشترك للمفتي الشيخ راوي عين الدين والبابا فرنسيس "اللهم أنت السلام ومنك السلام". نور سلطان، 14-15 سبتمبر 2022

أن تكون في الطليعة، لتعزز الوحدة أمام المحن التي تهدد الأسرة البشرية بمزيد من التقسيم.

على وجه التحديد، علينا نحن الذين نؤمن بالله تعالى مساعدة الإخوة والأخوات في عصرنا كي لا ننسى الضعف الذي يميزنا: يجب ألا نقع في ادعاءات زائفة أن لنا قدرة مطلقة، بسبب التقدم التقني والاقتصادي الذي حققناه، هذا وحده لا يكفي. ويجب ألا نترك أنفسنا نقع في أشراك الربح والكسب، كما لو كانا علاجاً لجميع العلل. ولا نصير مؤيدين لتنمية غير مستدامة لا تحترم الحدود التي يفرضها الخلق، ولا نسمح لأنفسنا بأن يحدرننا الاستهلاك الذي يفقدنا الرشد، لأن الخيرات هي للإنسان وليس الإنسان للخيرات. وباختصار، فإن ضعفنا المشترك، الذي ظهر في أثناء الجائحة، يجب أن يشجعنا على عدم الاستمرار كما كنا من قبل، بل نسير بمزيد من التواضع وبُعد النظر.

بالإضافة إلى رفع مستوى الوعي بضعفنا ومسؤوليتنا، فإن المؤمنين في مرحلة ما بعد الجائحة مدعوون إلى: الاهتمام بالإنسانية بكل أبعادها، وإلى أن يصبحوا صانعي شركة ووحدة - أكرز هذه الكلمة: صانعي شركة ووحدة - وشهوداً لتعاون يتغلب على أسوار انتماءاتهم الجماعية، والعرقية، والقومية، والدينية. كيف يمكن القيام بمثل هذه المهمة الشاقة؟ ومن أين نبدأ؟ من الاستماع إلى الأضعفين، وبأن نكون صوتاً لأشدهم ضعفاً، وصدى للتضامن العالمي الذي يهيمه أولاً وقبل كل شيء، الفقراء والمحتاجون الذين عانوا أكثر من غيرهم من الجائحة، والتي أظهرت، بقوة، خطيئة عدم المساواة على كوكب الأرض. كثيرون هم الذين لا يزالون حتى اليوم لا يقدرّون أن يصلوا إلى اللقاح، كثيرون! لنقف إلى جانبهم، وليس إلى جانب من له أكثر ويُعطي أقل. لنصبح ضمائر نبوية وشجاعة، ولنكن قريبين من الجميع ولا سيما المنسيين العديدين اليوم، والمهمشين، وأضعف وأفقر شرائح المجتمع، والذين يعانون في الخفاء وفي صمت، بعيداً عن الأضواء. ما أقترحه عليكم ليس مجرد طريقة لتكون أكثر حساسية وتضامناً، بل هي مسيرة شفاء لمجتمعاتنا. نعم، لأن الفقر بالتحديد هو الذي يسمح بانتشار الأوبئة وغيرها من الشرور الجسيمة التي تزدهر في بلاد الشدة وعدم المساواة. ما زال الفقر أكبر عامل خطر في عصرنا. في هذا الصدد، تساءل آباي بحكمته: "هل يستطيع الجياع أن يحافظوا على ذهن صافي [...] وبيدلوا جهوداً في التعلّم؟ يلد الفقر والنزاعات [...] العنف والجشع" (كلمة 25). طالما ظلت التفاوتات والمظالم تتفاقم، فإن الفيروسات الأسوأ من كوفيد لن تتوقف: الفيروسات التي تنجم عن الكراهية والعنف والإرهاب.

ويقودنا هذا إلى التحدي الثاني على كوكب الأرض، وهو تحدي المؤمنين خاصة: تحدي السلام. وقد اهتم الحوار بين قادة الأديان بشكل أساسي بهذا الموضوع، في العقود الأخيرة. ومع ذلك، فإننا نرى أيامنا هذه ما زالت تتسم بأفة الحرب، ومناخ مواجهات مستعرة، وبعدم القدرة على التراجع ومدد اليد إلى الطرف الآخر. لا بد من هزّة، ولا بد من أن تأتي منا، أيها الإخوة والأخوات. إن كان

الخالق، الذي نكرس وجودنا له، هو مبدئ الحياة البشرية، فكيف لنا، نحن الذين نعلن أننا مؤمنون، أن نوافق على تدميرها؟ وكيف يمكننا أن نعتقد أن الناس في زمننا، والكثيرون منهم يعيشون وكأن الله غير موجود، يمكن أن يندفعوا في حوار فيه احترام ومسؤولية، إن كانت الأديان الكبرى، التي تشكل روح الثقافات والتقاليد العديدة، لم تفعل ذلك ولم تلتزم التزاماً نشطاً من أجل السلام؟

وإذ نضع في اعتبارنا أهوال الماضي وأخطائه، لنوحد الجهود حتى لا يصبح الله القدير مرة أخرى رهينة إرادة القوة البشرية. يذكر آباي أن "من يسمح بالشر ولا يعارض الشر لا يمكن اعتباره مؤمناً حقيقياً، قد يكون، في أفضل الأحوال، مؤمناً فاتراً" (راجع كلمة 38). أيها الإخوة والأخوات، لا بد للجميع ولكل واحد من أن ينقي نفسه من الشر. أصرّ شاعر كازاخستان الكبير على هذا الجانب، فكتب أن الذي "يتخلّى عن التعلّم يحرم نفسه من البركة" و "الذي ليس شديداً مع نفسه، وغير قادر على الرحمة، لا يمكن اعتباره مؤمناً" (كلمة 12). أيها الإخوة والأخوات، لنطهر أنفسنا، إذن، من الادعاء والشعور بأننا أبرار، وأتينا لسنا بحاجة إلى أن نتعلّم شيئاً من غيرنا. لنحرر أنفسنا من المفاهيم المخترلة الإقصائية والمدمّرة التي تهين اسم الله، بالتزمت، والتطرف، والأصولية، وتدّسها بالكراهية والتعصب والإرهاب، وفي الوقت نفسه تشوه حتى صورة الإنسان. نعم، لأن "مصدر الإنسانية - كما يقول آباي - هو المحبة والعدل، [...] هما إكليل الخليقة الإلهية" (كلمة 45). نحن لا نبرز العنف أبداً. ولا نسمح للمقدسات بأن يستغلها المدمسون. لا يَكُن ما هو مقدس أداةً للسلطة، ولا السلطة أداةً لما هو مقدس.

الله سلام ويقود دائماً إلى السلام، لا إلى الحرب، أبداً. لذلك دعونا نزداد التزاماً بتعزيز وتقوية الحاجة إلى حل النزاعات، لا بتعليقات القوة التي لا تؤدي إلى نتيجة، ولا بالأسلحة والتهديدات، لكن بالوسائل الوحيدة التي باركتها السماء والجديرة بالإنسان: اللقاء والحوار، والمفاوضات الصابرة، التي تُجرى مع التفكير بشكل خاص في الأطفال والأجيال الشابة. إنها تجسد الأمل في أن السلام لن يكون نتيجة هشّة لمفاوضات مملّة، بل ثمرة التزام تربوي دائم، يعزز أحلامهم في التنمية وفي المستقبل. شجّع آباي، بهذا المعنى، على نشر المعرفة، وعلى تجاوز حدود الثقافة الخاصة، لمعانقة معرفة الآخرين وتاريخهم وأدبهم. لنستثمر، أرجوكم، في هذا: لا في التسلح، بل في التعلّم!

بعد تحدي الجائحة والسلام، التحدي الثالث هو الترحيب الأخوي. اليوم قبول الإنسان يفتضح جهداً كبيراً. كل يوم، يتم التخلص من الذين لم يولدوا بعد، ومن الأطفال والمهاجرين وكبار السن. هناك ثقافة الإقصاء والتخلص. إخوة وأخوات يموتون ويضحى بهم على مذبح الربح، محاطين ببخور اللامبالاة الدنس. ومع ذلك، فإن كل كائن بشري مقدس. قال القديس "الإنسان للإنسان مقدس"

البابا فرنسيس ورئيس كازاخستان توكايف خلال رئاسة المؤتمر السابع لعلماء الأديان العالمية والتقليدية. نور سلطان. 14-15 سبتمبر 2022

كازاخستان بصورة عجيبة، باستضافته هذا المؤتمر العالمي منذ عشرين سنة. يدعونا مؤتمر هذه السنة إلى التفكير في دورنا في تنمية البشرية الروحية والاجتماعية، في فترة ما بعد الجائحة. تمثل الجائحة، بين الضعف والعلاج، التحدي الأول من أربعة تحديات عالمية، أودّ تحديها، وهي تدعو الجميع — وخاصة الأديان — إلى مزيد من الوحدة في مقاصدنا. لقد وضعنا "كوفيد 19" جميعًا على قدم المساواة. وجعلنا نفهم، كما قال آباي، أننا "لسنا أنصاف آلهة، بل نحن بشرٌ مائتون" (المرجع نفسه): شعرنا جميعًا بالهشاشة، وكلنا بحاجة إلى المساعدة، لا أحد مستقل استقلالاً كاملاً، ولا أحد مكنتف بذاته بصورة كاملة. ولذلك، لا يمكننا الآن تبديد هذه الحاجة إلى التضامن التي شعرنا بها، فنتابع تقدُّمنا وكأنَّ شيئاً لم يحدث، دون أن نسمح لأنفسنا بأن نستجيب لكل المتطلبات التي تنادينا لمواجهة الظروف الملحة التي تهّم الجميع معاً. وهنا، لا يجوز أن تكون الأديان لا مبالية: فهي مدعوة إلى

آباي: "عندما نؤمن نحن ونعبد، لا يجوز أن نقول إنّه يمكننا إجبار الآخرين على الإيمان والعبادة" (كلمة 45). الحرية الدينية هي حقّ أساسي وأولي، وغير قابل التصرف، ويجب تعزيزه في كل مكان، ولا يمكن حصره في حرية العبادة وحدها. في الواقع، من حقّ كل إنسان أن يشهد علناً لعقيدته، من دون أن يفرضها، أبداً. إنها الممارسة السلمية لحمل البشرى السارة، التي تختلف عن البحث عن أتباع وعن غسل الأدمغة، وهذه أمور يُدعى الكل إلى الابتعاد عنها. إنَّ عزل أهمّ عقيدة في الحياة إلى المجال الخاص من شأنه أن يحرم المجتمع من ثروة هائلة. بينما إيجاد مجالات يتنفس فيها الإنسان جوًّا من العيش معاً، فيه احترام للتنوع الديني، والعرقّي والثقافي، هو أفضل طريقة لتعزيز الميزات الخاصة لكل فرد، ولتوحيد البشر دون جعلهم متساوين متشابهين، ولتعزيز أسمى تطلعاتهم دون إيقاف انطلاقها.

وهنا إذًا، إلى جانب قيمة الدين الخالدة، القيمة الحالية التي تروّج لها

البابا فرنسيس،
رئيس دولة الفاتيكان والكنيسة الرومانية الكاثوليكية

نحن أبناء وبنات السّماء نفسها

أيها الإخوة والأخوات،

اسمحوا لي أن أحاطبكم بهذه الكلمات المباشرة والبسيطة. كذلك أودّ أن أحبيكم، القادة الدينيين والسلطات، وأعضاء السلك الدبلوماسي والمنظمات الدولية، وممثلي المؤسسات الأكاديمية والثقافية، والمجتمع المدني ومختلف المنظمات غير الحكومية، باسم الأخوة التي توحدنا جميعاً، أبناء وبنات السّماء نفسها.

أمام سرّ اللامتناهي الذي يهيمن علينا ويجذبنا، تذكّرنا الأديان أننا خلائق: لا نقدر على كل شيء، لكننا نساء ورجال في طريقنا إلى نفس الهدف السّماوي. نشترك في كوننا خلائق، وهذا يجعل بيننا طابعاً مشتركاً، وأخوة حقيقية. ويدكّرنا أنّ معنى الحياة لا يمكن اختزاله في اهتماماتنا الشّخصية، بل هو منقوش في الأخوة التي تميّزنا. نحن ننمو فقط مع الآخرين وبفضل الآخرين. القادة الأعزّاء وممثلي الأديان العالمية والتقليدية، نحن في أرض اجتازتها عبر القرون قوافل كبيرة من الشّعوب: في هذه الأماكن، حتّى عبر طريق الحرير القديم، تشابكت قصص عديدة، وأفكار ومعتقدات وآمال. ليكنّ كازاخستان مرة أخرى أرض لقاء بين المتبعدين. ليكنّ فاتح طريق لقاء جديد، يتمحور على العلاقات الإنسانية: على الاحترام، والحوار الصادق، وقيمة الإنسان التي لا يمكن الاستغناء عنها، والتعاون. ليكنّ طريق أخوة للسير معاً نحو السلام.

بالأمس استعرت صورة "الدومبرا". وأودّ اليوم أن أضيف إلى الآلة الموسيقية صوتاً، صوت أشهر شاعر في البلاد، أبي الأدب الحديث، المرّي، والملحن، والذي يُصوّر غالباً مع "الدومبرا". لقد ترك لنا "أباي" (1845م-1904م)، كما يُسمّى شعبياً، كتابات مُشجّعة بالتدبّن، تتألّق فيها روح هذا الشّعب على أفضل وجه: فيها حكمة منسجمة، ورغبة في السلام، يبحث عنه متسائلاً بتواضع، ويتوق إلى حكمة جديرة بالإنسان، غير منغلقة في رؤى محصورة وضيقة، لكنها على استعداد دائم لتستلهم من تجارب متعددة. يتحدّثنا أباي بسؤال أبدي: "ما هو جمال الحياة، إن لم ندخل في عمقها؟" (شعر، 1898م). تساءل شاعر آخر عن معنى الوجود، فوضع على شفاه راعٍ في هذه الأراضي الأسيوية الشّاسعة: "إلى

أين تسير رحلتي هذه القصيرة؟" (ج. ليوباردي، أغنية ليلية لراعٍ متجوّل في آسيا). أسئلة مثل هذه تثير الحاجة إلى الدين، وتذكّرنا بأننا نحن البشر لا نوجد فقط لإرضاء مصالح أرضية ونسج علاقات ذات طبيعة اقتصادية فقط، بل للسير معاً، مثل مسافرين، ونظرهم متّجهاً إلى السّماء. نحن بحاجة إلى وجود معنى للأسئلة عن الأواخر، ولتنمية الرّوح فينا. قال أباي، نحن بحاجة إلى إبقاء "الرّوح مستيقظة والذهن صافياً" (كلمة 6).

أيها الإخوة والأخوات، العالم ينتظر منا مثال نفوس يقظة وأذهان صافية، وينتظر تدبّناً حقيقياً. لقد حان وقت الاستيقاظ من الأصولية التي تلوّث كل عقيدة وتفسدها. حان الوقت لجعل القلب صافياً ورحيماً. ولكن حان الوقت أيضاً لأن نترك فقط لكتب التاريخ الخطابات التي ظلّت مدّة فترة طويلة جدّاً، هنا وفي أماكن أخرى، تغرس الشك والازدراء بالدين، كما لو كان عاملاً مزعجاً للاستقرار في المجتمع الحديث. في هذه الأماكن، من المعروف جيّداً إرث إلهاد الدولة، الذي فُرض على مدى عقود، تلك العقلية القمعية والخانقة، حيث كان مجرد استخدام كلمة "دين" يسبّب الإحراج. في الواقع، الأديان ليست هي المشكلة، لكنها جزء من الحلّ، من أجل عيش معاً فيه مزيد من الانسجام. طلبّ التعالي ما فوق أنفسنا، والقيمة المقدّسة للأخوة، يمكن في الواقع أن يلهم وينير الخيارات التي يجب اتخاذها في سياق الأزمات الجيوسياسية والاجتماعية والاقتصادية والبيئية، وهي في الأصل أيضاً أزمات روحية، التي تجتاز اليوم مؤسسات كثيرة، بما في ذلك الديمقراطيات، فتعرّض للأمن والوثام بين الشّعوب. لذلك نحن بحاجة إلى الدين للاستجابة لعطش العالم إلى السلام، وللعطش إلى اللامحدود الذي يسكن قلب كل إنسان.

لهذا السبب، فإنّ الحرية الدينية هي الشّروط الأساسي لتنمية إنسانية حقيقية ومتكاملة. أيها الإخوة والأخوات، نحن خلائق حرّة. لقد "وقف خالقنا جانباً من أجلنا"، وإن جاز التعبير، "حدّ" من حريته المطلقة حتّى يجعلنا نحن أيضاً خلائق حرّة. فكيف يمكننا أن نلجأ إلى الإكراه في التعامل مع إخوتنا باسمه؟ يقول

أ.د. ضمير محيي الدين،
السكرتير المسؤول للمنتدى الاسلامي العالمي،
رئيس تحرير مجلة منارة الاسلام، رئيس معهد
موسكو الإسلامي (موسكو، روسيا الاتحادية)

كلمة رئيس هيئة التحرير

الإنسانية المتأصلة في جميع الديانات الإبراهيمية وتوحدنا بطرق عدة. إحدى تلك الأفكار هي فكرة الأخوة الإنسانية، التي تم شرحها في الرسالة الثالثة للبابا Fratelli tutti («جميعنا إخوة»). هذه الفكرة، بحكم شموليتها ورسالتها الحقيقية لصنع السلام، قادرة على خلق وحمية التعايش المتناغم لعالمنا، لأنها تركز حول خلق الله الأساسي - حول الإنسان والأخوة الإنسانية، لأننا نحن جميعاً «أبناء وبنات السماء نفسها» - كما قال بصدق البابا فرنسيس.

في عام 2023، الذي أعلنه رئيس روسيا فلاديمير بوتين عام المعلم والمرابي يحتفل المجتمع الروسي بذكرى مرور 200 عام منذ ميلاد عالم الدين المسلم المستشرق حسين بن فيض خان (1866م-1823م) الذي استطاع من خلال مساهمته في مختلف مجالات الحياة العلمية والاجتماعية أن يكتسب احتراماً كبيراً لدى المجتمع الأكاديمي ومسلمي روسيا. كُرس مقال خادمكم المخلص لوصف مسار الحياة والتراث الإبداعي للمربي التتري وعالم الدين الإسلامي والمستشرق الروسي والمؤرخ وعالم اللغة حسين بن فيض خان الذي يستطيع القارئ الكريم أن يستخلص منه معلومات قيمة عن سيرة هذا الممثل البارز للإسلام الروسي، ويكتشف اتساع آرائه العلمية وحجم مساهمته في إثراء المعرفة العلمية عن الإسلام، والمناطق الإسلامية، وشعوب الإمبراطورية الروسية.

أمل أن تكون هذه المواد والمعلومات المنشورة على صفحات مجلتنا تخدم أغراض التنوير، وتكون بمثابة جسراً للحوار الفكري الداخلي المثري، وتعميماً لأفكار الإنسانية الأصيلة، وتنميةً للاهتمام الوثيق بالتراث الذي يكشف عن الجمال والثراء الروحي وسلام الإسلام. أدعو الله تعالى بلا كلل ولا تعب أن يقوينا جميعاً بمعرفة بعضنا البعض، وأن يرحم برحمته العالم البشري، وأن يوفق كل الإخوة والأخوات في الإيمان الإبراهيمي، وأصحاب النوايا الحسنة في الأعمال والمساعي الصالحة، كي ننشر معاً السلام والخير والاحترام والصدقة بين الناس. آمين! ❁

القرءاء الأعزاء! السلام عليكم ورحمة الله وبركاته! يسعدني أن أقدم إلى أذهانكم العدد الجديد من مجلتنا «منارة الإسلام». مفتاح مواضيع العدد الحالي للمجلة هو المؤتمر السابع لزعماء الأديان العالمية والتقليدية المنعقد في كازاخستان، بالإضافة إلى مقال خاص عن حياة وعمل عالم الدين الإسلامي والمستشرق المسلم حسين بن فيض خان الذي نحتفل بذكرى ميلاده اليوبيلية في عام 2023 م. من 14 إلى 15 سبتمبر 2022م، في بلاد السهول الكبرى، في موطن العالم الشرقي العظيم أبو نصر الفارابي، في عاصمة كازاخستان، نور سلطان، عُقد الاجتماع الدوري السابع لمؤتمر زعماء الأديان العالمية والتقليدية. المؤتمر نفسه، وهو في الواقع أكبر قمة عالمية بين الأديان، يجمع القادة الروحيين للأديان الرئيسية ورواد الفكر من جميع قارات العالم تقريباً منذ عشرين عاماً حتى الآن. وعلى صفحات مجلتنا، استمراراً لأحد عناوينها الدائمة وهو موضوع الحوار بين الأديان، قمنا بجمع الخطابات الرئيسية للإخوة في العقيدة الإبراهيمية، من الشخصيات الدينية الإسلامية والمسيحية المعاصرة.

وقد كُرس خطابا القائدين الدينين المسلمين وهم المفتي الشيخ راوي عين الدين، رئيس الادارة الدينية لمسلمي روسيا الاتحادية، وفضيلة الإمام الأكبر شيخ الأزهر رئيس مجلس حكماء المسلمين الدكتور أحمد الطيب إلى الحاجة إلى إيجاد جسور للحوار تخلق السلام والصدقة بين الناس من مختلف الأديان والثقافات، والتأكيد على قدسية مؤسسة الزواج كاتحاد بين الرجل والمرأة، وتعزيز الأجنحة البيئية على المستوع العالمي في الجانب المتعلق بالتعامل العقلاني والمتزن تجاه موارد الطبيعة.

يجب أن تُقال كلمة تقديمية منفصلة عن رسالة رئيس دولة الفاتيكان والكنيسة الرومانية الكاثوليكية، البابا فرنسيس، التي تتميز بالاهتمام الكبير بالثقافة الشعبية لكازاخستان. فقد تميزت كلمة الرئيس الروحي لكاثوليك العالم بكونها مصحوبة باستدلالات للشخصية الأيقونية للأدب والشعر الكازاخستاني، الشاعر آباي كونايباييف. في الوقت نفسه، كانت كلمة البابا لا تبث المعاني المسيحية فحسب، بل تنقل أيضاً الأفكار

المحتوى

-
- 3 كلمة رئيس هيئة التحرير
أ.د. ضمير محيي الدين
-
- 4 نحن أبناء وبنات السماء نفسها
البابا فرنسيس
-
- 9 الكوارث من صنع الإنسان
أ.د. أحمد الطيب
-
- 12 البشرية تعاني من عدم القدرة على سماع بعضها البعض
المفتي الشيخ راوي عين الدين
-
- 14 حسين بن فيض خان (1823م-1866م): نبذة عن حياته وعمله
أ.د. ضمير محيي الدين

مناره الإسلام

№ 2 (23) 2023

المؤسس:
دار النشر "مدينة"
عنوان هيئة التحرير: 129090
روسيا الاتحادية، مدينة موسكو،
شارع فيولزوف بيربولوك بناء رقم 7
هاتف / فاكس: 495 684-47-04 +7
البريد الإلكتروني: muslimforum@outlook.com
الموقع الإلكتروني: www.muslim-forum.info
© 2023 شركة المساهمة المفتوحة دار النشر
"مدينة"

مجلة منارة الإسلام مسجلة
لدى الهيئة الفدرالية للرقابة على
الاتصالات، والتكنولوجيات المعلوماتية
ووسائل الاتصال الجماهيري
(Roskomnadzor).
شهادة التسجيل: اس ام اي بي اي
77- رقم اف اس 37594
بتاريخ 17 سبتمبر 2009
ISSN 2412-4125

رئيس التحرير:

أ.د. ضمير محيي الدين

النائب الأول لرئيس الإدارة الدينية لمسلمي روسيا الاتحادية،
السكرتير المسؤول للمنتدى الإسلامي العالمي، مدير معهد موسكو
الإسلامي، أستاذ في جامعة سانت بطرسبورغ الحكومية،
أستاذ، دكتور في علوم الإلهيات
(موسكو، روسيا الاتحادية)

نائب رئيس التحرير:

رينات إسلام

نائب رئيس الإدارة الدينية لمسلمي روسيا
الاتحادية لشؤون التعليم والعلوم والثقافة
(موسكو، روسيا الاتحادية)

مسؤول الإصدار:

إدار نوريمانوف

نائب رئيس الإدارة الدينية — رئيس جهاز الإدارة الدينية لمسلمي روسيا الاتحادية
(موسكو، روسيا الاتحادية)

المحرر المسؤول:

رينات إبراهيم

رئيس قسم التعليم الخارجي في الإدارة الدينية لمسلمي روسيا الاتحادية
(موسكو، روسيا الاتحادية)

سيد محمد أبو بكروف

ماجستير من جامعة سانت بطرسبورغ الحكومية، طالب دكتوراه في معهد
موسكو الإسلامي، مساعد النائب الأول لرئيس الإدارة الدينية لمسلمي
روسيا الاتحادية (موسكو، روسيا الاتحادية)

تحرير النصوص العربية:

د. عاطف عبد الرقيب

دكتور في الهندسة الطبية
(فلاديمير، روسيا الاتحادية)

المحرر المدقق:

ألكسندرا كونكوف

تنسيق:

yustudio.ru

مجلس التحرير:

المفتي الشيخ راوي عين الدين

رئيس الإدارة الدينية لمسلمي روسيا الاتحادية،
الأمين العام للمنتدى الإسلامي العالمي،
دكتور في الفلسفة
(موسكو، روسيا الاتحادية)

نور الدين خالقنظر

المفتي الأعلى لجمهورية أوزبكستان،
رئيس إدارة مسلمي أوزبكستان
(طشقند، أوزبكستان)

ناوريزباي تاجانولي

المفتي الأعلى لجمهورية كازاخستان،
رئيس الإدارة الدينية لمسلمي كازاخستان
(أستانا، كازاخستان)

د. عبد الحكيم مراد (تيموثي وينتر)

عميد كلية كامبريدج الإسلامية،
أستاذ البحوث الإسلامية بكلية كامبريدج الإسلامية
(لندن، بريطانيا)

د. عبد الله رضوان

الأمين العام للمركز الثقافي الإسلامي في إيطاليا
(روما، إيطاليا)

مراد غول

رئيس الفيدرالية الإسلامية في برلين
(برلين، ألمانيا)